

František Č a p k a : Nástin českých dějin (pro I. st. ZŠ) – od konce třicetileté války po současnost

O B S A H

VI. České země po třicetileté válce

1. Podoba českých zemí
2. Život na zámku a na vesnici
3. Život ve městě

VII. Barokní doba

1. Život v barokní době
2. Barokní umění
3. Vzdělanost a školství

VIII. Osvícenská doba

1. Světlo rozumu
2. Člověk v osvícenské době
3. Počátky národního obrození
4. Tereziánské a josefínské reformy

IX. Počáteční fáze vytváření novodobého českého národa

1. Vláda rakouského domu
2. Obrození na postupu
3. Cesta k průmyslové revoluci
4. Měšťanská společnost a revoluční rok 1948

X. Rozvoj občanské společnosti v českých zemích

1. Změny po roce 1848
2. Stroje ovládly život
3. Všední život
4. Národ sobě
5. Směřování k samostatnosti

XI. Léta první a druhé republiky

1. Tvář první republiky
2. Život za první republiky
3. Cesta k zániku ČSR

XII. Období protektorátu

XIII. České země v posledním půlstoletí

1. Poválečný vývoj
2. Od totalitní moci k demokracii

Chronologická tabulka

VI. České země po třicetileté válce

1. Podoba českých zemí

Vestfálský mír z roku 1648, jímž skončila třicetiletá válka, potvrdil změny v Českém království po bitvě na Bílé hoře (1620). **Česká koruna** byla oslabena ztrátou Horní a Dolní Lužice v roce 1635; její součástí zůstávaly Čechy, Morava a Slezsko. Současně byla zaručena **dědičná vláda Habsburků** nejen nad českými zeměmi, ale i nad uherskými a také nad alpskými zeměmi. Od této chvíle náležela habsburským panovníkům veškerá politická moc, o níž se dosud museli dělit se stavy. Jediným povoleným náboženstvím se v českých zemích stalo **katolictví** a došlo rovněž k **zrovnoprávnění němčiny s češtinou**. Němčina jako úřední jazyk a řeč vyšších vrstev začala převládat.

Došlo k výraznému **oslabení českých politických orgánů** na úkor vídeňských ústředních institucí. Postupně byla zaváděna pro všechny země habsburské monarchie **ústřední politická správa** v čele s panovníkem; ten také vydával zákony. Přitom se opíral o **vysokou šlechtu**. Tu tvořily v českých zemích katolické rody a zejména pak tzv. nová šlechta (převážně z řad bývalých císařských důstojníků z let třicetileté války), jež přišla do našich zemí z německých a rakouských zemí, z Itálie, ze Španělska a z jižního Nizozemí. Tato šlechta obsadila důležitá místa ve správě země, ve vojsku a získala zkonfiskované pozemky "rebelů" po Bílé hoře a všech nekatolíků, kteří museli opustit české země. Cizí šlechta se pozvolna sžívala s českým prostředím. Panovník se rovněž opíral o **katolickou církev**, o **armádu** a o nově vznikající **státní úřednictvo**. Nový způsob politické moci, soustředěný do rukou císaře a ústřední moci ve Vídni, nazýváme **absolutismem**.

Válečné události třicetileté války těžce dolehly na naše země, které byly i po jejich skončení sužovány hladem a epidemiemi. Celé oblasti zůstaly značně vylidněné. Úbytek obyvatelstva byl způsoben jak nucenou emigrací, tak také vysokou úmrtností obyvatelstva. Ve městech zůstávaly pusté domy a na venkově se vylidnily i celé vesnice.

2. Život na zámku a na vesnici

Ve **společenství** si **nebyli všichni rovni**. Nejvýše stála **šlechta**, nejbohatší a také vládnoucí skupina v zemi. V ní měla nejsilnější postavení vysoká šlechta, tzv. panský stav. Ten vlastnil více než polovinu veškeré půdy, zatímco nižší šlechta - rytířský stav - značně ztratil na svém postavení. Šlechta si vytvářela svůj vlastní svět nadřazenosti vůči ostatním vrstvám tehdejší společnosti. Žila svérázným stylem s přesvědčením své nadřazenosti, vycházející z tradice šlechtických rodů. Tomu byl přizpůsoben i jejich život na **zámcích a v palácích**.

Zámek měl již jinou funkci než předchozí hrad, který sice také sloužil šlechtici jako obydlí, ale zejména plnil funkci pevnosti. Zámek byl především společenským, kulturním a hospodářským střediskem panství, protože k němu patřily panské dvory se sýpkami, rybníky, mlýny a pivovary. Zámek reprezentoval svého majitele, výstavnost a vnitřní zařízení zámku svědčily o bohatství jeho majitele. Zámky byly stavěné nejlepšími staviteli své doby, uvnitř vybavené drahocenným nábytkem, uměleckými díly, bohatě zdobenými lustry a nádhernými zrcadly. Vcházelo se do nich přes rozsáhlé parky s hvězdnicovou sítí cestiček, s dlouhými alejemi, mnohými fontánami, sochami, altánky, umělými jezírky a terasami. S parkem býval zámek propojen širokým a elegantním schodištěm a velkými prosklenými dveřmi. Uvnitř zámku se nacházely vedle mnoha pokojů, síní a komor také jídelny, taneční sál, knihovna, obrazárna, a někdy i divadlo. Na zámku nesměla chybět i kaple. K životu zámeckého panstva patřily hostiny s nejvybranějšími lahůdkami, četné zábavy a plesy. Oblíbenou zábavou panstva bývaly hony a štvance na divokou zvěř či na lišku a také vyjížďky kočárem nebo na koních. Většina šlechticů zaujímala různé úřady nebo sloužila jako důstojníci ve vojsku. Chod zámku muselo zajišťovat početné služebnictvo v čele se správcem zámku. Ten měl "k ruce" početné stavy úředníků, drábů, panských myslivců a dalších služebníků - kuchařů, sklepníků, číšníků, sluhů, zahradníků, čeledínů a děveček. Životní styl šlechticů se snažili napodobovat úředníci ve městech a na velkostatkách.

Za zámeckými zdmi se odehrával zcela jiný, všední život, spočívající především v těžké práci na panském i na vlastním poli. Velkou část zemědělské půdy po třicetileté válce nikdo neobdělával. V hospodářství stále **převládalo zemědělství** nad řemeslem. Vzhledem k úbytku obyvatelstva se nedostávalo na šlechtických velkostatech pracovních sil. Proto postupně docházelo k utužení poddanství - k návratu nevolnictví (často hovoříme o tzv. **druhém nevolnictví**). Poddaní byli zatíženi velkými robotami (ty byly bezplatné a zvyšovaly se na tři i více dnů v týdnu, v době žní na celý týden, takže v průměru pracoval poddaný okolo 100 dnů v roce na panském, když v 16. století to bylo jen 12-20 dnů v roce), poplatky ze všeho možného (z prodeje na jarmarcích, z provozování řemesel, z mlýnů, z kováren, z mýt) a naturálními dávkami, které se neustále zvyšovaly. Navíc museli platit vysoké daně (státu 54-56%, 40-42% vrchnosti, 2-5% církvi). Bez souhlasu vrchnosti se nesměl poddaný stěhovat, ženit, prodat své pole ani své výrobky. K tomu měli ještě poddaní povinnost vojenské služby, která často měla doživotní trvání. Ke zvýšeným povinnostem byli poddaní nuceni systémem pokut, trestů (od bití až po věznění). Poddaní pracovali denně jednoduchým nářadím od rozbřesku do soumraku, v průměru dvanáct hodin, a to s dvouhodinovou přestávkou. Mimo uvedené povinnosti byli znevolnění poddaní nuceni odebírat panské výrobky (jako např. pivo) za nadiktované ceny, chodit na trhy do určených měst, nahánět zvěř při honech apod. Proti takovému stavu se začali poddaní bouřit.

Koncem 17. století došlo na našem území k několika vlnám **selských bouří**; největší povstání vypuklo v roce 1680 na zhruba 150 panstvích v západních a v severních Čechách. Císař povolal armádu a povstání bylo utopeno v krvi a několik desítek jeho vůdců bylo popraveno. Nejznámějším místním povstáním byl odboj Chodů na konci 17. století pod vedením Jana Sladkého-Koziny.

Tehdejší **venkovská obec** se příliš neměnila, nadále představovala seskupení několika jednoduchých chalup s doškovými střechami a malými okny, jež propouštěla jen trochu denního světla do tmavých světnic. Jednotvárnost venkovského života přerušovaly svátky. Každá vesnice měla svého pána - nejčastěji šlechtice, méně často církev, královské město či panovníka. Na správě obce se podíleli především obyvatelé, kteří měli pozemky, statky a větší či menší bohatství - sedláci. Po nich následovali chalupníci, kteří měli dům a někdy i malá pole; většinou pracovali na vrchnostenských statech. Na posledním místě stála početná skupina vesnické chudiny: čeledíni, děvečky. Žili v nevyhovujících podmínkách, často po chlévech a kůlnách. Chudé děti musely mnohdy těžce pracovat již od dětství (dochovaly se zprávy o čtyřletých služkách na statech). V obci dále žili její zaměstnanci - ponocný, učitel a obecní pastýř. V čele obce stál rychtář coby prostředník mezi vrchností a obcí. Vybíral ve vsi poplatky, soudil drobné spory, dohlížel na roboty a vůbec řídil život obce. Ženy se tehdy veřejného života nezúčastnily. Také bezzemci, čeledíni a výměnkáři byli z rozhodování vyloučeni. Zprávy ze světa přinášeli do vsí potulní hudebníci, vandrovní tovaryši, kupci apod. Jednotlivé obce byly vzájemně propojeny příbuzenskými svazky rodin.

Na **polích** se vedle převažujících obilovin (žito, ječmene, pšenice, prosa, pohanky) hojně pěstoval hrách a z technických plodin konopí a len. Někde rostla i řepa a mák. Ze zeleniny bylo nejdůležitější zelí - hlavní zdroj vitamínů v zimním období. Mimo zelí se hojně pěstovala kapusta, cibule, česnek, mrkev, petržel, tykev, křen, méně se objevovala rajská jablíčka, celer, fazole, květák, salát a okurky. V sadech zrály jablka, švestky, třešně, ořechy, hrušky, broskve, třešně, rybíz, angrešt. V teplých oblastech se pěstovala vinná réva. Z **hospodářských zvířat** vesničané chovali krávy, voly, prasata, ovce i kozy. Z drůbeže to byly nejčastěji slepice a husy, krůty a kachny se chovaly méně.

Venkovská rodina bývala dosti početná. Vedle otce-hospodáře a matky-hospodyně ji tvořily děti, malé i dospělé s rodinami. K rodině patřili i prarodiče na výměnku a někde i sourozenci hospodáře - svobodní i s rodinami. Všichni žili a pracovali na statku. S rodinou společně jedla a někdy i bydlela čeleď. **Život** selské rodiny probíhal většinou ve velké světnici. Zde všichni každý večer společně jedli. Někdy večer se zde předčítalo nebo vyprávělo. Ve světnici v zimě většina členů rodiny i spala. Děti spávaly buď na peci, nebo na lavicích či truhlách. Další členové rodiny a čeleď mohli spát na zemi nebo v komorách. Přes léto se přespávalo i na půdách a ve stodolách. Základem **stravy** býval chléb, k němuž se jedly polévky (zelná, houbová, hrachová, chlebová, vaječná, česneková), dále kaše (jáhlová, pohanková, hrachová) nebo kroupy. Maso bývalo méně často než dnes, více vepřové a skopové než hovězí. Na jídelníčku se objevovaly i ryby, žáby a raci, méně drůbež, holoubata a zpěvní ptáci. Hodně se pilo mléko, jedl tvaroh, sýry a také máslo. S chlebem pekly hospodyně i

různé druhy pečiva - housky, vdolky, buchty a koláče. Sladilo se medem nebo povidly, cukr (z cukrové třtiny) se používal jen na zámcích a v bohatých měšťanských rodinách. Z ovoce se sušily křížaly. Hojně se také pilo pivo.

Při obdělávání polí se používal tzv. **trojpolní osevní způsob**, užívaný od středověku; tři části polí byly střídavě osívány nejprve jeden rok ozimým obilím, druhý rok jaří a třetí rok ležela půda ladem (úhor). Na úhoru se pásli dobytek a pole se tím i hnojila. Dobytek, ovce i vepři se pásli v létě i na loukách a někdy i v lesích. V zemědělství se používalo zastaralého **nářadí**, pluh (mnohdy i dřevěný či okovaný hák) byl tažen voly, kravami nebo koňmi. Selo se ručně, obilí se žalo srpy a vázalo se do snopů. K obdělávání půdy byly ještě používány motyky, rýče a různé plečky.

Život venkovského člověka byl vymezen zemědělským cyklem roku. Jaro, léto a podzim byly vyplněny pilnou prací na polích a teprve v zimě nastalo klidnější období. To však neznamenalo, že lidé pouze pracovali. Církev zapovídala pracovat v neděli a o svátcích a těch bylo v této době poměrně dost. Ve všední den i ve svátek si lidé po večerech vyprávěli a zpívali. S jednotlivými svátky byly spojeny různé zvyklosti a pověry.

Rok na vesnici začínal již vánocemi, kterým předcházelo rozjímání v adventním čase. Ve vánocích se spojila stará tradice oslav slunovratu s narozením Ježíše Krista. Zejména Štědrý den byl důležitý pro různé zvyky a pověry vztahujícími se k budoucí úrodě, rodinným záležitostem apod. S vánocemi bylo také spojeno mnoho písní a koled. V domácnostech se stavěly betlémy. Příležitostí k setkání známých a příbuzných bylo v zimě draní peří; zatímco ženy jednotvárně draly peří, vyprávěl někdo příběhy ze života, hrůzostrašné pověsti či pohádky. Někdy přišli pocestní, studenti, muzikanti či kramáři, kteří vyprávěli, co je nového ve světě. Také se leckde vyprávělo, co je nového ve světě. Po Třech králich a Hromnicích pak nastalo nejveselejší období vesnického roku - masopust. Tehdy musely být stoly plné a každý se mohl dosyta najíst. Součástí masopustního veselí byly nezbedné maškarní průvody podobně jako součástí všech svátků byly taneční zábavy, přestože církev často proti nim vystupovala. Po masopustu nastalo šest postních týdnů, které byly věnovány předvelikonočnímu rozjímání. Tehdy byla ze vsi vynášena Smrtka jako symbol zimy a byla topena v potoce. Nastalo jaro, počátek nového zemědělského roku a s ním spojené zvyky - slavnostní první vyhánění dobytka na pastvu, čištění studánek, vyzdobování domů prvními zelenými ratolestmi. Velikonoce byly spíše svátkem vážným a tajemným. Pro církev to byl svátek největší - svátek ukřižování a zmrtvýchvstání Krista. Až den Vzkříšení byl příležitostí k veselí a radosti. Po svátku sv. Jana Křtitele, s nímž byly spojeny zvyky letního slunovratu, přišly dožínky, které uzavíraly cyklus zemědělského roku. Slavnostně byl odvážen poslední snop z pole a čeleď předávala hospodáři kytici nebo věnec obilí. Hospodyně pak všechny pozvala na hostinu. Pak přišel podzim a s ním posvícení. Po něm začaly čtyři předvánoční adventní týdny.

Po třicetileté válce byly i **řemesla a obchod** ve městech zcela ochromeny. Řemeslná výroba byla i nadále organizována v ceších. V mnohých odvětvích se začaly uplatňovat technické novinky. Vedle toho v některých oblastech českých zemích vznikala na venkově nový typ řemeslné malovýroby - tzv. **domácké výroby**, nepodléhající cechovním pravidlům. Na této výrobě se prakticky účastnili všichni členové domácnosti (děti, rodiče, prarodiče). Ve světnicích malých chaloupek se předlo a tkalo a zhotovovalo se tolik výrobků, kolik se jich mohlo prodat na místních trzích (jarmarcích). Zvláště v podhorských krajích tato výroba často představovala jediný zdroj obživy celých rodin, jindy jim přilepšovala jejich živobytí. Vedle **výroby plátna** ze lnu (v severních a ve východních Čechách, na severní Moravě) to bylo i krajkářství, výroba výšivek a sklářství.

Domácká výroba však nebyla jediným konkurentem cechovní řemeslné výroby. Postupně se začalo vyrábět i rozličné zboží ve větších dílnách - **manufakturách**, kde byla výroba založena na dělbě práce; každý pracovník vykonával jen část výrobního procesu. To ve spojení s novými zařízeními na vodní pohon podstatně zrychlilo výrobu. Na velkostatecích vznikaly vedle pivovarů a lihovarů také cihelny, papírny, sklárny, železárny, lomy, vyrábělo se zde dřevěné uhlí a zejména se široce rozvinula textilní výroba. Vrchnosti mohly zužitkovat dřevo z vlastních rozsáhlých lesů a také další levné suroviny z vlastních panství (např. rudy). Měly také zdarma k dispozici takřka neomezený počet pracovních sil (v rámci roboty) a dostatek peněz na rozběhnutí manufaktur. První manufaktury vznikaly ve sklářství

a v železářství (jednalo se o tzv. hamry), dále pak v textilní výrobě (zpracování lnu a vlny). Vedle šlechticů mohli zakládat manufaktury jen zámožní měšťané nebo bohaté kláštery.

3. Život ve městě

Obraz měst se sice příliš nezměnil, avšak po třicetileté válce byla města v neutěšeném stavu. V důsledku válečných akcí, epidemií a emigrace nekatolíků poklesl v řadě měst počet obyvatel na zlomek předválečného stavu. Teprve po desetiletích byly tyto rány zaceleny a až na počátku 18. století začal počet obyvatel měst pozvolna narůstat a města začala bohatnout. S výjimkou Prahy si města zachovávala typicky polovenkovský ráz; měšťané menších měst a městeček měli svá hospodářství, chovali krávy, prasata, drůbež a za hradbami obdělávali svá pole. Život za hradbami (do měst se vcházelo branami, které byly často chráněny věžemi) plynul víceméně jednotvárně. Střed města tvořilo náměstí, kde se pravidelně konaly výroční, týdenní nebo denní trhy a také veškerý společenský život (včetně slavností a poprav). Tam také stála radnice, kostel a nacházely se zde domy bohatých měšťanů a obchody s řemeslnickými dílnami v podloubích. Za hradbami města vlastnili měšťané pole, louky, zahrady a sady, které jim poskytovaly základní obživu. Vedle měšťanů tvořili obyvatelé měst řemeslníci, kupci, lékaři, lékárníci, advokáti, písaři, ale také kněží, řeholníci (mniši a jeptišky), učitelé, studenti, tovaryši, učni, sluhové, děvečky a dosti početná chudina (žebráci, tuláci, zlodějíčkové). V tehdejších městech se málo dbalo na hygienu, proto zde často propukaly morové epidemie. Jiným neštěstím bývaly požáry, po nichž lehlo popelem mnoho domů.

Měšťané v královských městech byli svobodní, ale měli jen malý vliv na politiku země. Osobně svobodní byli i někteří z obyvatel venkova - svobodníci. Největší skupinu tvořili poddaní ve městech i na vesnicích, kteří měli značně omezená práva a byli zcela podřízeni svým vrchnostem. Měšťané a poddaní platili daně a šlechta byla od daní dlouho osvobozena. Města spravovala městská rada volená z plnoprávných měšťanů. V čele této samosprávy stál purkmistr.

Jedním z nejdůležitějších městských privilegií bylo **tržní právo** (vedle práva várečného-vaření piva, práva stavět hradby, mít vlastní samosprávu, hrdelního práva). V určité dny se konaly ve městě trhy: velké trhy (jarmarky, výroční) bývaly několikrát za rok, obvykle nesly jméno svatého, na jehož svátek připadaly (martinské, havelské, václavské atd.), a trhy týdenní a stálá tržiště, kde se každý den prodávala zelenina a potraviny. Ve velkých městech bývala i tržiště s jedním druhem zboží (trhy: drůbeží, koňský, rybí, zelný apod.). Také některé větší vesnice mívaly tržní právo. Lidé z vesnic přinášeli na trh především zeleninu, ovoce a drůbež, naopak řemeslníci z města nabízeli své výrobky - látky, nářadí, náčiní. Na velké trhy přijížděli i obchodníci s luxusním zbožím - kořením, tropickým ovocem, solenými mořskými rybami apod. Ke každému většímu trhu patřili neodmyslitelně zpěváci, kejklíři, loutkoherci atd.

Národnostně byla města často smíšená. Zejména v pohraničních a královských městech bylo silné německé osídlení. Postupně se také více prosazovala němčina jako jazyk úředního styku. Ještě po třicetileté válce musel umět každý městský úředník česky, na počátku 18. století již byla drtivá většina úředních spisů vedena v němčině.

Poměrně na nízké úrovni se nacházela **sociální a zdravotní péče**. Péče o chudé, staré a opuštěné prakticky neexistovala. Ve městech byly sice v provozu různé špitály, které současně sloužily jako starobince, chudobince, invalidovny a sirotčince, ale ty nemusely potřebného člověka přijmout. Špitály dala zpravidla postavit obec a dále je spravovaly členové řeholních řádů, jako milosrdní bratři, johanitky, klarisky atd. Na venkově byla podobná zařízení jen na některých panstvích, a tak lidé v nouzi byli odkázáni na příbuzné a známé, případně na zaopatření obce. Zdravotní péči měli garantovat lékaři, ale jejich odborná zdatnost byla značně rozdílná. Drobné lékařské zákroky prováděli rovněž lazebníci (holiči), na vesnicích pak často kováři a různé "báby-kořenářky". Naproti tomu bohatí lidé měli často svého osobního lékaře nebo k nim pravidelně přicházel lékař do domu.

Bezmocnost lékařů a léčitelů se ukazovala především v dobách **epidemií a morů**. Jedinými dezinfekčními prostředky bývalo v této době vykuřování (např. jalovcem) a

omývání octem. Mrtví byli odváženi za město a pochováváni do společných hrobů. Ulice a domy, kde se vyskytl mor, byly označeny a uzavřeny. Při velkých morových epidemiích, jako např. v roce 1680, která zasáhla hlavně jižní Moravu (Znojmo, Mikulov, Hustopeče), zemřelo na 46 tisíc lidí. Při další velké epidemii moru v letech 1713-1716 podlehl této nemoci asi 25 tisíc osob (hlavně v Praze).

Nedostatečná lékařská péče ve spojení se *špatnými životními podmínkami* zapříčiňovaly vysokou úmrtnost lidí. Průměrný věk byl tehdy kolem 23 let, člověk kolem 50 let byl již považován "za starého". Vysoká byla především dětská úmrtnost. Zhruba jedna třetina živě narozených dětí se nedožila jednoho roku a téměř další třetina se nedožila věku dospělosti. Mimo epidemií a dětských nemocí se na tom podílely otřesné hygienické poměry, špatná a nezdravá strava (často naprosto nedostatečná) u chudých, a naopak nezřízené přejídání u bohatých. Chudí lidé bydleli zpravidla v naprosto nevyhovujících poměrech: mnoho jich přespávalo v místnosti společně se zvířaty, v nepořádku a ve špině.

I tato doba měla svou *temnou tvář*; měla zločince - lupiče a vrahy, drobné zlodějíčky, podvodníky, nepoctivé řemeslníky, pašeráky a mnoho dalších, kteří přestupovaly tehdejší zákony. Starostí o pořádek ve městech i na vrchnostenských panstvích byl pověřen rychtář, který měl "k ruce" bičice a mušketýry. Sám také řešil drobné spory. Právo v tehdejší době neplatilo stejně pro všechny. Svědectví šlechtice u soudu platilo více než svědectví poddaného a slovo muže mělo větší váhu než slovo ženy. Z mnoha zločinů se mohli bohatí vyplatit. Ve vězení byly zpravidla jiné místnosti pro bohaté, jiné pro chudé. Nejtěžší zločiny byly trestány popravou odsouzeného. Veřejné popravy bývaly v každém městě společenskou událostí a byly chápány jako zábava. Drobné prohřešky (krádeže, podvody, zhářství, pomluvy apod.) byly trestány pokutou, výpraskem, vypálením cejchu, vypovězením nebo nucenými pracemi.

Vedle skutečných zločinců se často stávalo obětí tehdejší soudní praxe i mnoho nevinných lidí. Zvláštní postihy směřovaly *proti Židům a Romům* (cikánům).

Během třicetileté války vedl habsburský stát vůči Židům dvojakou politiku. Na jedné straně jim ve vlastním zájmu zaručoval některé výsady, na straně druhé Židy podrobil nejrůznějším omezujícím opatřením. Ta ještě zesílila po vítězství protireformace. V duchovní oblasti k nim patřila například povinná účast Židů na jezuitských kázáních, cenzura i časté konfiskace hebrejských knih. Restrikce se Židům nevyhnuly ani poté, co jim císař těsně před ukončením třicetileté války vyjádřil uznání za prokázanou podporu a potvrdil jim rozšíření privilegií. Od poloviny 17. století byla proti Židům přijata nová restriktivní opatření, a to i přesto, že se podíleli na obnově zpustošené země. Později však byla tato opatření zmírněna a nová privilegia jim umožňovala ve městech rozšiřovat činnost o různá řemesla, na venkově se pak podíleli na rozvoji panských velkostatků. Toto zlepšení však mělo jen dočasnou platnost. V té době se také zvyšoval počet Židů v českých zemích. Významnou měrou k tomu přispělo jejich přistěhovalectví z Polska, Uher a z Vídně. Proto také další opatření směřovala ke snížení počtu Židů v českých zemích.

Ke zhoršení situace došlo po třicetileté válce i u Romů. Koncem 17. století byli císařským výnosem vyhlášeni za psance a každý mohl beztrestně Roma zastřelit, oběsit či jinak připravit o život. Ženám a dětem mohly být odřezovány uši a nos a mohly být (jako tuláci) násilně vyháněny ze země. Romové žili izolovaně od ostatního světa, společnost je považovala za nepohodlný živel. Do našich zemí přicházeli převážně z Uher. Nechuť k stálému povolání vedl romské muže k příležitostným pracím. Mnozí pracovali jako zedníci, kováři, většinou se však živili jako muzikanti, zpěváci, tanečníci, koňští handlíři. Většina z nich však v této době kočovala, a to je vedlo k drobným krádežím. Ženy pak hádaly lidem z karet nebo "z ruky".

VII. Barokní doba

1. Život v barokní době

Renesanční společnost věřila v sílu rozumu. Také počáteční úspěchy přírodních věd posílily víru v lidské schopnosti rozumově objasnit záhady světa. Tu však narušily tak hluboké rozpory, že bylo obtížné mnohé jevy objasnit. Vzniklá představa se začala hroutit. Třicet let trvala válka, která zasáhla téměř celou Evropu. Mocenské a náboženské spory

provázely tuto první velkou evropskou válku. Uprostřed bídy, nemocí a nejistot hledali lidé novou jistotu. Začali toužit po jednodušším světě, po klidu a míru. Jako východisko z myšlenkového zmatku nabídlo náboženství **absolutní víru v boží prozřetelnost** doprovázenou poslušností, pasivitou a přesvědčením o marnosti pozemského života. Nastala **barokní doba**, vymezená na jedné straně třicetiletou válkou, a na druhé straně nástupem osvětské panovnice Marie Terezie na habsburský trůn (1740). Baroko bylo především stylem života libujícím si v okázalosti i vypjaté a neskrývané citlivosti, **životním stylem** prodchnutým vírou ve věčnost božích pravd a neměnnost uspořádání světa. Pozemský život člověka byl v baroku chápán pouze jako příprava na posmrtný život.

Před třicetiletou válkou panovala v českých zemích náboženská snášenlivost. Skoro po dvě století zde žili nekatolíci spolu s katolíky. Zlom nastal po bitvě na Bílé hoře, kdy katoličtí habsburští panovníci začali tvrdě prosazovat katolickou víru. Začalo období **rekatolizace** (protireformace), což znamenalo znovuoobnovení nadvlády katolického vyznání jako jediného náboženství. Již v letech třicetileté války byly vydány patenty, které zakazovaly obyvatelstvu hlásit se k jinému vyznání než katolickému. Lidé byli nuceni přestoupit na katolictví. V krátké době docházelo k masové změně víry. Ti, kdo nebyli ochotni změnit své vyznání, museli do určitého data opustit české země; mohl jim být i zabaven majetek. Odejít však směli jen šlechtici a měšťané, poddaní odcházeli tajně.

Katolická církev ve snaze získat i vlažné věřící, kteří se často jen formálně stali katolíky, pořádala okázalé církevní slavnosti - procesí, poutí, průvody apod. **Poutí a procesí** patřily k náboženskému životu. Zvláště v těchto letech, od druhé poloviny 17. století, vyrůstala rychle po celém Českém království nová poutní místa, kde se podle tradice zjevila Panna Maria (její obliba velmi vzrostla, na její počest se stavěly chrámy, sloupy, poutní kostely - hovoříme o mariánském kultu), žil tam některý ze svatých (od konce 20. let 18. století se jím stal další svatý z Českého království - Jan Nepomucký, jehož sochy najdeme dodnes na mostech, protože byl ochráncem před povodněmi, suchem apod.), byla zde zázračná socha či studánka s léčivou vodou. Počet takových poutních míst se do 30. let 18. století zesateronásobil (dosáhl zhruba čísla 200, k nimž ročně putovalo asi 200 tisíc věřících). K neslavnějším poutním místům patřily Svatá Hora u Příbrami, Stará Boleslav, Zelená Hora, Klatovy a mnohá další. Na oblíbených poutních místech byly budovány ohromné poutní kostely s hospodářským zázemím (vyvařovny, noclehárny, hospody apod.). Procesí se ubírala po prašných cestách k poutním místům často z velké dálky a poutníci za neustálého zpěvu a modliteb pod prostými kříži i zlatými monstrancemi a obrazy svatých, někdy i s vlajícemi korouhvemi a praporci šli i několik dnů ke svému cíli. Nejvýznamnější poutní cesty byly lemovány malými kapličkami s obrazy nebo sochami. U každé kapličky se procesí zastavilo a pod vedením předřikávače (kněze) se všichni poutníci modlili. Na poutních místech se věřící zúčastňovali slavnostní mše a dalších obřadů. Lidé zde přicházeli, aby si vyprosili odpuštění hříchů nebo nějakou zvláštní pomoc ve složité životní situaci: nemocní se uzdravit, staří lidé pookřát, manželé vymodlit si děti, a mnoho dalších z jiných rozličných důvodů. Mimo modlitby jim měla pomoci i zázračná voda z tohoto místa.

Přes ostrý nástup rekatolizace přežívali dlouhá desetiletí v českých zemích tajní **nekatolíci**, především ve východních Čechách a na severní Moravě. Ti udržovali spojení s pobělohorskými emigranty v sousedních státech, kam odešli po vydání protireformačních patentů. Tito tajní nekatolíci byli vyhledáváni (především jezuiti) a tvrdě trestáni; přitom stačilo jen vlastnictví zakázaných knih.

Tragickou kapitolou dějin katolické církve se staly **čarodějnické procesy**. Jejich podstatou bylo obvinění člověka z jeho údajných styků s ďáblem. Přiznání obviněných se získávalo nelidským mučením. Na mučidlech pak taková oběť většinou přiznala vše, co chtěla vyšetřující komise slyšet. Nejrozsáhlejší čarodějnické procesy proběhly ve druhé polovině 17. století na severní Moravě a ve Slezsku, po nichž byly upáleny stovky lidí (dokonce i malé děti, protože byly "dětmi ďábla".) Nejznámějšími se staly čarodějnické procesy na Šumpersku (ve Velkých Losínách), kde za 17 let přivedla inkvizice k smrti 21 mužů a 27 žen v Šumperku a kolem 50 osob

v Losinách; procesy zde skončily rokem 1696. V celé habsburské monarchii byly tyto nesmyslné procesy zakázány po polovině 18. století.

Vedle toho kněží z kazatelen kostelů hrozili každému odpadlíkovi strašlivými pekelnými tresty a věčným zatracením. Věrným katolíkům pak bylo slibováno věčné spasení. Člověk doby barokní byl prakticky po celý život svázán s katolickou církví - od křtu přes bířmování, svatbu až k pohřbu. Po celý život se také lidé museli knězi pravidelně zpovídat ze svých hříchů. Barokní *kostel* svou stavbou a vybavením měl působit na city věřícího, měl jej ohromit velikostí i církevní hudbou. V kostele si musel barokní člověk připadat nepatrně a z této malosti pak hledal v davu věřících svou osobní cestu k Bohu.

2. Barokní umění

Baroko vzniklo v Itálii ve druhé polovině 16. století a vycházelo z renesance. Plně se rozvinulo v katolických zemích, zejména ve Španělsku. Rychle se rozvinulo po celé Evropě i Latinské Americe a proniklo rovněž do protestantských zemí - do Nizozemí, Švýcarska, Švédska a severního Německa. Ovládlo nejen architekturu a výtvarné umění, ale i hudbu a literaturu. Spíše než na rozum se snažila barokní díla působit na *city lidí*. Baroko bylo silně spjato s *katolickou vírou*, a proto v barokních dílech převládala náboženská témata. Uchýlení se do světa víry prosazovali hlavně *jezuité*, kteří tak získali účinnou zbraň v boji proti reformaci. V českých zemích se v plné míře rozvinulo baroko až po skončení třicetileté války, přičemž svého vrcholu dosáhlo na přelomu 17. a 18. století, kdy zde natolik zdomácnělo, že se tu vytvořil osobitý styl nazvaný *české baroko*.

Výtvarný obraz baroka sledoval vytvoření příznivých podmínek pro bohoslužby, navození malosti člověka, marnosti pozemského života a naopak vyzdvihování slávy světců a hrůz pekel. Architekti, stavitelé, sochaři, malíři i další umělci a mistři houfně přicházeli do českých zemí především z Itálie, ale i z Vídně a Německa. Mnozí zde zdomácněli a spolu s místními umělci vytvořili obdivuhodná díla. Umělci zpravidla nepracovali sami, většinou šlo o celou dílnu, kterou vedl umělec zvučného jména. Mistr pracoval pouze na nejnáročnějších částech díla (např. na obličejích) a jeho učedníci pak podle jeho pokynů dodělávali krajinu, šat, květy apod. V dílnách pracovali i různí specialisté - jeden maloval stromy, druhý zvířata atd. Ústředním odvětvím oblasti umění byla v baroku hlavně církevní, ale i světská architektura.

V barokním slohu se stavěly zejména *církevní stavby* - kaple, kostely, chrámy, kláštery; nikdy u nás nevzniklo tolik kostelů jako právě tehdy. Ve vnitřní výzdobě se užívalo mnoho mramoru, nástěnných maleb a soch. Barokní výtvarný sloh zasáhl silně do podoby českých a moravských *měst* a změnil jejich tvář. Nová barokní průčelí domů, církevních staveb i paláců se svými bohatě členěnými a pestrými fasádami rozjasnila celá náměstí. Náměstí, nároží i různá zákoutí byly osazeny sochami, zdobenými kašnami, sloupy nebo zde byly zasazeny keře a stromy. Měšťanské domy, radnice a jiné obecní budovy byly přestavovány. Ve městech se budovaly nové zahrady a parky. K nejnámějším stavitelům v českých zemích patřili Kryštof (otec) a Kilián (syn) *Dienzenhoferové* z Bavorska (malostranský chrám sv. Mikuláše v Praze, kláštery v Broumově a v Kutné Hoře), dále Italové Carlo *Lurago* (pražské Klementinum) a Jan Blažej *Aichl*, jenž také proslul bohatou tvorbou (poutní kostel na Zelené Hoře u Žďáru nad Sázavou, zámek v Chlumci nad Cidlinou, kláštery na Zbraslavi a v Kladrubech, chrám ve Křtinách nedaleko Brna). Na Moravě ještě působil významný vídeňský architekt Johann *Fischer z Erlachu* (vystavěl zámek ve Vranově nad Dyjí). K pozoruhodným architektonickým skvostům patří dále např. křížovnický kostel sv. Františka u Karlova mostu a chrám sv. Markéty v Praze - Březnově. Ve světské architektuře vyniká Černínský, Lobkovický a Valdštejnský palác v Praze, zámky např. ve Slavkově u Brna a v Kuksu. Specifikem českých zemí se stalo *selské baroko* (jihočeská stavení).

K barokním stavbám neodmyslitelně náležela *sochařská a malířská díla*. V nich se výtvarní umělci snažili zachytit duševní stavy svých postav - bolest, úzkost, radost, náboženskou pokoru - spolu s pohybem jejich těla (s výraznými gesty v rozevlátých šatech). Sochy i malby vytvářely jednak vnější i vnitřní výzdobu staveb (např. v chrámech šlo o vysoce zdobené oltáře s postrannými obrazy), a jednak vznikala díla jako samostatné umělecké výtvořky (na náměstích stály mariánské nebo morové sloupy, před kostely a u cest sochy svatých). V malířství se rozvinulo umění nástěnných či stropních fresek, zejména při výzdobě chrámů nebo sálů na zámcích a v palácích. K nejvýznamnějším sochařům období baroka patřil u nás (zpočátku) Jan Jiří **Bendl**, později pak Ferdinand Maxmilián **Brokoff** a Matyáš Bernard **Braun**, s jejichž díly se můžete setkat na Karlově mostě v Praze. Z českých barokních malířů vynikali Petr **Brandl**, Jan **Kupecký**, Václav Vavřinec **Reiner** a Karel **Škréta**. Světovou proslulost získal vynikající grafik Václav **Hollar**.

Další prostředek citového působení církve na lidi představovala *hudba*, protože varhanní skladby spolu se zpěvem se staly neodmyslitelnou součástí bohoslužeb. Bohatý melodicko-harmonický sloh v hudbě proslavili u nás Adam **Michna z Otradovic**, Pavel Josef **Vejsvanovský** a Bohuslav Matěj **Černohorský**. Ve větších chrámech působily někdy i celé kapely (podobně jako na zámcích). Mnoho českých muzikantů odcházelo hrát do ciziny, takže právě díky jim vzniklo známé rčení: *Co Čech - to muzikant!* Na některých zámcích se začala provozovat italská opera. Počátkem 18. století vzniklo v Praze naše nejstarší stále divadlo (kočovní divadelní společnosti jsou známé již dávno předtím).

Nejcitelněji byla změnami po třicetileté válce zasažena česká *literatura*. Mnoho našich vzdělanců odešlo ze země nebo bylo umlčeno církevní cenzurou. Pokles celkové vzdělanosti se odrazil v klesajícím zájmu o literaturu. Katolická církev nahrazovala "závadnou literaturu" novou, katolickou produkcí. Vznikala jednostranně zaměřená duchovní díla, jako církevní poezie, kázání, životy svatých apod. Nad záplavou této (často průměrné i podprůměrné literatury) vynikalo literární dílo jezuitů, historika a zeměpisce Bohuslava **Balbína**. Vedle této oficiální literatury vznikaly lidové písně, pohádky, balady, pověsti a lidové hry. Potulní kramáři zpívali jarmareční písně o zajímavých příhodách.

3. Vzdělanost a školství

Barokní doba značně poznamenala i *vzdělanost a školství*. Již v průběhu 16. století stoupala potřeba vzdělanosti. Číst, psát a počítat (tzv. trivium) znalo stále více lidí. V předbělohorském období jsme patřili k nejméně vzdělaným národům v Evropě.

Ve větších obcích (musel tam být kostel) a ve městech bývaly tzv. nižší školy, které navštěvovaly děti od 7 do 12 let. Učily se zde číst, psát a počítat, hodně času se také věnovalo zpěvu a náboženství. V té době ještě neexistovala povinná školní docházka (až od roku 1774). Ve městech byla k dispozici účelová stavení (školy), naproti tomu na vesnicích se děti učily v bytě kantora (v obecním domě) nebo na faře. Odborná způsobilost učitelů byla také rozdílná; zatímco ve městech to bývali většinou vzdělaní lidé, na venkovských školách vyučovali i vojenští vysloužilci, řemeslníci a každý, kdo uměl alespoň trochu číst, psát a počítat. Učitelé bývali špatně placeni a byli nuceni si různě přivydělávat (jako hudebníci v kapelách a kostelech, služebníci na obci, chodili po koledách apod.). Gymnázia vedli obvykle příslušníci církevních řádů (jezuité, piaristé, premonstráti, benediktini), vyučovalo se zde v latině. Gymnázia a vysoké školy navštěvovali jen chlapci. Dívky z vesnic a chudých měšťanských rodin se vzdělávaly pod dohledem svých matek či jiných žen ve vedení domácnosti. Dívky ze šlechtických a bohatých měšťanských rodin se pod vedením domácích učitelů zabývaly hudbou, tancem, malbou, učily se cizím jazykům a také vést domácnost.

Z gymnázií pokračovali zpravidla chlapci ve studiu na vysokých školách. Nejpřednější školou v českých zemích byla Karlo-Ferdinandova univerzita v Praze (vzniklá v roce 1654 spojením Karlovy univerzity s jezuitskou kolejí) se čtyřmi fakultami: právníkou, lékařskou, filozofickou a teologicko-bohosloveckou. Druhou vysokou školou byla na Moravě jezuitská akademie v Olomouci (1679).

Po skončení třicetileté války došlo v českých zemích k částečnému **úpadku školství**, zejména obecného. Většina farních škol na venkově byla zrušena, vrchnosti se o jejich obnovu nestaraly. U obyvatelstva začala převládat negramotnost.

Podobně **čeština** ztrácela řadu svých funkcí. V úředním i v běžném životě se stále více prosazovala němčina; mezi šlechtou a bohatými měšťany zcela převládla. Pouze ve venkovském prostředí a na malých městech "vládla" čeština. Vědecká díla byla psána v latině.

Česky byly nejčastěji vydávány knížky lidového čtení - rytířské romány, pověsti, pohádky, humorné příběhy, ale také životopisy svatých, kroniky apod. Tyto knihy měly povětšinou slabou jazykovou a obsahovou úroveň.

V tomtéž období uváděl do života svůj velkolepý a moderní plán vzdělávání pro všechny lidi **Jan Amos Komenský**, vynikající osobnost české vědy. Ve svých spisech se zamýšlel nad otázkami vzdělání a výchovy. V mnohém předstihl dobu. Požadoval vyučování v rodném jazyce, vzdělávání všech dětí, včetně dívek. Ve škole se mělo vyučovat srozumitelně a názorně, bez tělesných trestů. Škola měla být "dílnou lidskosti". Komenský požadoval postupovat při výuce po částech, od jednoduchého ke složitějšímu. Psal učebnice, slovníky, filozofické a náboženské spisy. Z jeho prací jsou nejznámější *Didaktika*, *Orbis pictus* (Svět v obrazech), *Brána jazyků otevřená*, *Labyrint světa a ráj srdce*. Dodnes se ve školách na celém světě učí podle jeho výchovných zásad. Proto je často nazýván učitelem národů. Komenský, vyhnaný ze své vlasti, také navrhoval změnit svět násilím a váleky ve snášenlivý a mírumilovný svět pro všechny.

J. A. Komenský (1592-1670) po studiích učil na školách jednoty bratrské v Přerově a ve Fulneku. Po bitvě na Bílé hoře se několik let skrýval na severní Moravě, odkud v roce 1628 navždy odešel jako exulant do polského města Lešna. Procestoval téměř celou protestantskou Evropu, působil v Uhrách, ve Švédsku a v Anglii. Po letech strádání a rodinných trampot (tříkrát byl ženatý) nakonec přijal místo v Nizozemí, kde také zemřel; pochovaný je v Naardenu nedaleko Amsterdamu.

VIII. Osvícenská doba

1. Světlo rozumu

Rodová država Habsburků netvořila jednolitý státní celek, avšak velice pestrý a nesourodý slepenec zemí ve střední Evropě, spojený zejména osobou panovníka. To se ukázalo jako značný handicap v období prosazování **osvícenství**, kdy vzrůstala úloha státu. Osvícenci usilovali o překonání středověkých názorů na svět a společnost, o nastolení "**věku rozumu a osvěty**", kdy se měl člověk zbavit duchovní, materiální i sociální poroby a lidská bytost se měla stát svobodná. Svět měli tvořit lidé vzájemně si rovni a zbaveni předsudků; odtud pramenily i silné proticírkevní a protináboženské rysy osvícenství. K uskutečnění těchto ideálů bylo nezbytně nutné zvýšit úroveň vzdělání a masovou osvětou "osvítit" nejširší vrstvy obyvatelstva. Tento osobitý světový názor a **životní i kulturní styl**, plný dějinného optimismu a víry v člověka bez pověr a nevědomostí, vznikl už v 17. století v Holandsku a v Anglii a odtud se rozšířil do značné části Evropy; vrcholu dosáhl v 18. století ve Francii monumentálním slovníkem, slavnou *Encyklopedií aneb Racionálním slovníkem věd, umění a řemesel*.

Postavení habsburské monarchie v tomto období, kdy také docházelo k mocenským přesunům v Evropě, nebylo právě nejlepší. Do popředí evropské politiky se dostávala Francie a Anglie, narůstal vliv mnohých německých států (zejména Pruska) a na východě Evropy sílila expanzivní politika Ruska; jihovýchod kontinentu trvale ohrožovala Osmanská říše. V duchu osvícenských myšlenek se ukazovaly v habsburské říši jako zcela nezbytné

zásadní reformy, jež měl uskutečnit osvícenský panovník (tedy osvícenství prosazované "shora"). Tato role připadla první (a také jediné) ženě na habsburském (a také i na českém) trůnu. Tou panovnicí byla dcera císaře Karla VI. **Marie Terezie** (1740-1780).

Marie Terezie byla energickou panovnicí, plynně hovořící německy, italsky, francouzsky a slušně i španělsky. Po otci přejímala dosti neutěšené dědictví obrovské říše, finančně vyčerpané a hospodářsky dosti zaostalé, s rozvrácenou armádou. Viděno tehdejšími evropskými panovníky "*tato mohutná monarchie spěje ke svému zániku*". To však nechtěla nová císařovna připustit. V těžké době prokázala obdivuhodnou rozhodnost a odvahu. Mladá zlatovlasá a podle mínění současníků velmi krásná žena se změnila v majestátní a mohutnou panovnici, která byla oslavována jako "*matka národů říše*". Její úhlavní nepřítel, pruský král Fridrich II., o ní prohlásil: "*Je to žena se srdcem krále!*" Přitom se stala i matkou 16 dětí (jen 11 se jich však dožilo dospělosti), přičemž přísně dbala na jejich výchovu: "*Moje děti musejí jíst bez odmítnutí vše, co se jim předloží!*" Při vládě byla zastánkyní umírněné střední cesty, kterou prosazovala velmi opatrně metodou nejmenšího odporu. Byla obklopena rádcí s osvícenskými zásadami, přitom však zůstávala věřící katoličkou. Za čtyřicet let jejího panování byly uskutečněny významné reformy, směřující k modernímu státu.

Počátky vlády Marie Terezie byly vyplněny válkami, které probíhaly na území Čech, Moravy a Slezska. K hlavnímu střetu došlo s Pruskem ve **dvou tzv. slezských válkách** (1740-1748). V nich utrpěla Marie Terezie těžkou porážku a následkem toho ztratila (a s tím i Koruna česká) podstatnou část Slezska (s výjimkou Opavska a Těšínska) a celé Kladsko. Ztráta Slezska způsobila, že se vyspělý manufakturní průmysl začal náhradou budovat v Čechách a na Moravě.

2. Člověk v osvícenské době

Ve struktuře průmyslové výroby v českých zemích stále převažovala **cechovní výroba**. Postupně se však začaly prosazovat **manufaktury**. Z jejich společné produkce byla nejvíce rozvinuta textilní výroba (84%), která se také výrazně podílela na vývozu (88%). Ostatní odvětví daleko zaostávala v počtu provozoven, zaměstnanců i v produkci; na druhém místě se nacházelo sklářství (5%), následované železářstvím a výrobou papíru (včetně tiskáren). Teprve za nimi byly koželužny, porcelánky a další výroby.

V manufakturách se pracovalo 12-16 hodin denně. Pracovní podmínky byly velmi špatné. Nebyl brán ohled na zdraví škodlivé prostředí ani na bezpečnost práce. Mzdy byly nízké a značně se lišily od postavení dělníka. Nejhorší postavení měli domácí textilní dělníci, kteří si často vydělali jen na holé živobytí pro rodinu. V 18. století byly dokonce zakládány dětské manufaktury, v nichž pracovali sirotci - chlapci (10-18 let) a dívky (10-20 let). Pracovní doba se zde pohybovala kolem 10-12 hodin; k tomu ještě ti mladší museli navštěvovat 2 hodiny školu. Jedenkrát týdně se jim mělo měnit prádlo a dvakrát ročně je měl prohlédnout lékař. Pro dospělé tuláky, žebráky a nezaměstnané byly zřizovány manufaktury jako donucovací pracovny.

Pod tlakem stoupající poptávky po potravinách docházelo od druhé poloviny 18. století ke změnám i v **zemědělství**. Pokročilejší metody byly nejdříve uplatňovány na šlechtických velkostatecích. Vedle toho docházelo k zakládání "učených společností pro povznesení orby a svobodných umění", z nichž se šířily a popularizovaly nové poznatky o zemědělské výrobě. Namísto dosavadního trojhonného hospodářství se doporučovalo střídavé hospodaření (tedy bez úhoru). Jejich prosazování napomáhalo zavádění nových plodin - zejména jetelovin (jetel, vojtěška), brambor a řepy.

Brambory se začaly konečně pěstovat ve velkém množství. Zpočátku (po dovozu do Evropy koncem 16. století z jihoamerického Peru) převládal totiž názor, že z brambor jsou jedlé bobule, a nikoli podzemní hlízy. Proto se brambory zpočátku pěstovaly jako okrasné rostliny. Do českých zemí se dostaly brambory zhruba v první polovině 17. století, kdy se staly nejdříve lahůdkou pro boháče a později "sviňskou stravou" pro dobytek. Teprve léta hladomoru počátkem 70. let 18. století přivedla venkovské obyvatelstvo (zejména v horských a podhorských oblastech) k pěstování brambor.

Hlavní obilninou zůstávalo žito, jehož zrno se užívalo k mletí mouky na chléb, ze slámy se pak vyráběly došky a povřísla. Zlepšováno bylo i hnojení polí. Rovněž bylo zdokonalováno zemědělské náčiní (zejména se objevil secí stroj). Doporučovalo se vysazování ovocných stromů. Zavádění pícnin umožňovalo zvyšovat i stavy hospodářských zvířat (hlavně skotu).

Neúspěchy ve slezských válkách vedly Marii Terezii k rozhodnutí reformovat zaostalou říši v duchu *osvícenského absolutismu*. Reformy se především zaměřily na správu státu, soudnictví, vojsko, finance a školství; jimi se upevňovala panovnická moc a jednota říše. Byly zavedeny ústřední orgány spravované z Vídně. Jednotné řízení a jednotná správa vyžadovala i jednotný státní jazyk - jím se stala němčina. Soudy se vymanily z vlivu šlechtických vrchností. Soudcem se mohl stát jen studovaný právník. Bylo odstraněno mučení při výsleších. Do úřadů nastupovali školení císařští úředníci. Tato důsledná *centralizace* položila základy k modernímu a silnému státu; současně však vedla k dovršení *ztráty české státnosti*.

Za slezských válek se ukázala *neschopnost císařské armády*, nedostatečně vybavené technicky, zastaralé organizačně i velitelsky. Proto také posílení armády bylo jedním z dalších základních úkolů panovnice.

První vojenské reformy začaly již v průběhu válek. Armáda byla posilována zejména početně (za zhruba padesát let se zdvojnásobila). Byl vydán jednotný cvičební řád, založily se vojenské školy pro výchovu důstojníků; důstojnické hodnosti přestaly být předmětem prodeje a byly udělovány podle schopností a zásluh (i nešlechticům). Zdokonalována byla i výzbroj a bojová taktika. Sjednocen byl i oděv vojáků. Vojsko přecházelo k hromadnému ubytování v kasárnách a pevnostech, které byly s velkou rychlostí budovány (nejznámější byla olomoucká pevnost a Terezín, později i Josefov). Namísto verbování vojáků byla zavedena vojenská povinnost pro všechny muže; od odvodů byli však osvobozeni šlechtici, duchovní, úředníci a vzdělané osoby. Současně bylo možné se z vojska vykoupit. Odvádění muži byli ve věku od 17 do 40 let s výškou nejméně 168 cm. Služba ve vojsku byla doživotní, v době míru však trávili vojáci většinu času na dovolenkách.

Usilovalo se o postupné *sjednocování měny, zákonů, cel, měr a vah, zdravotní péče*. Byla zavedena jednotná celorakouská měnová soustava a byly vydány první papírové peníze, tzv. bankocetle. Dosud soukromá pošta byla zestátněna, poštovní zásilky byly dopravovány po všech hlavních silnicích (poštovní kočáry byly však stále pomalé, takže např. cesta z Prahy do Vídně trvala 5 dnů). Postupovalo se se stavbou státních silnic (7,6 metrů širokých), doplňovaných odvodňovacími kanály. V platnost vstoupil jednotný celní řád, který měl chránit domácí výrobu před zahraniční konkurencí. Naopak byl podporován vývoz zboží. Podle nového celního řádu museli všichni, kdo překročili hranice monarchie, předložit všechna zavazadla ke kontrole. Na základě vídeňských jednotek byly zavedeny jednotné míry a váhy, které se však jen pozvolna zaváděly do života. Stoupal zájem státu i o veřejnou hygienu a o veřejné stavby. Kontroloval se stav městských hradeb, skládky a vývoz odpadků, vodovody, ulice apod. Přísně se kontrolovalo dodržování požárních předpisů. Ulice ve městech dostávaly jména. Ve velkých městech byly vydávány dopravní vyhlášky.

Důležité reformy byly uskutečněny v oblasti *školství*. K výchově osvícenských úředníků a důstojníků a k získání základního vzdělání všeho obyvatelstva bylo nutné vytvořit hustou síť škol. Pro osvícenství byla charakteristická myšlenka (dodnes platná), že "*každý stát má největší bohatství v pracovitých, schopných a morálních občanech*". Proto byla v roce 1774 zavedena (podle pruského vzoru) šestiletá *povinná školní docházka* od 6 do 12 let. Všeobecný školní řád (podle jeho tvůrce též nazývaný Felbigerův) současně zaváděl tři stupně škol.

Prvním stupněm byly školy triviální (obecné), zakládány ve městech a na vesnicích, kde byla fara. Na těchto školách se učilo čtení, psaní a počítání, náboženství (hlavní předmět) a pracovní výchově v mateřském jazyce. Děti od 9 do 12 let, pokud žily na vesnici, nemusely v době polních prací navštěvovat školu (hlídaly mladší sourozence, věnovaly se pastvě hospodářských zvířat, a i jinak pomáhaly rodičům). Docházka do školy byla lepší v zimě než v létě. Vyšším stupněm byly školy hlavní, které měly být ve všech krajských a větších městech. Na nich se vyučovalo již německy, a také základům latiny, dějepisu, zeměpisu, domácím pracím a zemědělství. Vedle toho byly zakládány i odborné řemeslné školy. Nakonec měla být v každé zemi v hlavním městě škola normální (vzorová), která měla také vychovávat učitele. Reforma pokračovala i v dalších letech; tak např. v roce 1784 bylo rozhodnuto o přeložení dosavadního termínu prázdnin ze září a října na letní měsíce červenec a srpen.

Po vyhlášení školního řádu se začala rychle rozrůstat síť škol. Nejvíce jich bylo v průmyslově vyspělých oblastech na severu a východě Čech. Školu zpočátku navštěvovalo

pravidelně asi 60% dětí. Rozvoj škol vyžadoval stále více učitelů. Stát dbal o to, aby i učitelé na triviálních školách byli absolventy některé vyšší školy. Společenská prestiž učitelů nebyla velká, učitelé byli víceméně závislí na poplatcích za školné a na různých "přilepšeních" od obce.

Osvícenský habsburský stát přikročil rovněž k dílčím reformám ve **zdravotnictví**. Zdravotní stav obyvatelstva byl špatný, vysoká dětská úmrtnost, epidemie i nedostatečně léčené nemoci nezaručovaly potřebný nárůst obyvatelstva. Nebyl dostatek lékařů, a zejména při léčení venkovského obyvatelstva přicházeli nejčastěji ke slovu různí nevzdělaní léčitelé a šarlatáni.

Základním ozdravným prostředkem zůstávalo pouštění žilou a jiné metody odčerpávání krve, jako např. pijavice. Případné operace se prováděly bez umrtvení a často v nehygienickém prostředí. Operace také prováděli pokoutní léčitelé přímo na tržištích. Podobné zákroky přežila zpravidla jen polovina pacientů. Osvícenská doba přinesla novou instituci - nemocnice, kde již byli pacienti pod stálým lékařským dohledem. Do nemocnice přicházeli především nemajetní lidé, bohatí se stále léčili v domácím prostředí a lékař k nim přímo docházel. Od poslední čtvrtiny 18. století byly také zakládány porodnice, i když (hlavně na vesnicích) nadále působily porodní "báby".

3. Počátky národního obrození

Za vlády Marie Terezie se také začala rozvíjet **osvícenská věda**. Zatímco mezi učenici v Čechách převažovali zástupci měšťanstva, na Moravě mezi nimi nacházíme více příslušníků šlechtické aristokracie. Část této generace nebyli rodilí Češi, dorozumívacím jazykem byla jim němčina. Spisy psali také německy nebo latinsky. Tyto učence spojovala touha po vědění a víra v sílu vzdělanosti a pokrok. Prosazovali myšlenkovou snášenlivost. Byli přesvědčeni o rovnosti lidí a o rovnosti jejich práv před státem - před zákonem. Vysoko vyzdvihovali svobodu vědecké práce a její nestrannost. Velmi si cenili vědeckou pravdu bez ohledu na prospěch té či oné zájmové skupiny. Učenci se nejdříve scházeli ve šlechtických a měšťanských salónech, teprve od poslední čtvrtiny 18. století se zakládaly učené společnosti (první byly v Olomouci a v Praze). Podle tehdejších odhadů žilo v českých zemích asi 60-70% česky hovořících obyvatel; města byla často dvojjazyčná - česká a německá.

Z celé plejády českých osvícenských vědců připomeneme jen některé. V jazykovědě položil vědecké základy *novodobé češtiny* Josef **Dobrovský**; jeho mluvnice češtiny, česko-německý slovník, dějiny české řeči a literatury a další práce určily na dlouhá léta vývoj češtiny. Jako vysvěcený kněz vystupoval proti předsudkům a legendám. Své knihy psal německy, případně latinsky. Představoval vůbec největší postavu českého osvícenství a počátků národního obrození, jak o něm napsal T. G. Masaryk: "*První světový Čech nové doby*." Bývá rovněž označován za zakladatele vědecké slavistiky. Zájem učenců o *historii* se soustřeďoval nejčastěji na zkoumání českých dějin, kde se začal důsledně uplatňovat požadavek kritického výkladu historických pramenů. Tak pracoval piarista Gelasius **Dobner**; proslul zejména kritickým vydáním populární kroniky Václava Hájka z Libočan, v níž opravil Hájkovy omyly. Na jeho dílo navázal František Martin **Pelcl**, jehož stěžejním dílem byla *Nová kronika česká*, psaná česky.

I po vyhlášení němčiny jako všeobecného dorozumívacího jazyka (1784) si vídeňská vláda uvědomovala nezbytnost češtiny pro dorozumívání s lidem v Českém království a pro jeho vzdělávání. Češtině rovněž rozuměli i obyvatelé dalších slovanských zemí v monarchii; proto vláda podporovala vydávání českých novin a češtině se i nadále vyučovalo na některých školách pro úředníky a důstojníky jako vedlejšímu jazyku. Přitom jazyková norma češtiny byla již značně rozkolísaná. Pro mnoho věcí neexistovala česká slova, naopak mnohá již zdomácnělá slova cizího původu podléhala náporu brusičů jazyka - puristů, kteří zaváděli další a další nesmyslné novotvary.

Rostl význam českých novin (ty byly pravidelně vydávány již od roku 1715); vycházely zpravidla jednou až dvakrát týdně a počet jejich odběratelů vzrostl na počátku 90. let 18. století (na 1500 čtenářů). Předplatiteli českých novin byli nejčastěji faráři, kantoři, panští úředníci, kupci, řemeslníci, mlynáři apod. Ti samozřejmě

noviny hojně půjčovali, takže skutečný počet čtenářů byl daleko vyšší. Stejní lidé obvykle kupovali i české knihy a kalendáře. Střediskem vydávání českých vlasteneckých novin i knih se stala v Praze *Česká expedice*, kterou vedl Václav Matěj *Kramerius*. Stal se prostředníkem mezi osvícenskými vzdělanci, lidovými buditeli a mladou generací literátů 80. a 90. let 18. století. Vydal více než 80 knih, z nichž většinu přeložil nebo napsal.

Současně se objevily první pokusy o použití *češtiny jako jazyka vyšší literatury* - poezie, divadelních her apod., a to jak v překladech, tak v původní tvorbě. Autoři chtěli především dokázat, že se "... v naší mateřské řeči, na způsob jiných jazyků všecko básniti a zpívati může".

První obrozenecká skupina **básníků** se sdružovala kolem almanachu *Básně v řeči vázané* (1785), jehož redaktorem byl Václav *Thám*. Skupině šlo o oživení staré básnické tradice a o zviditelnění češtiny jako básnického jazyka, jako jazyka vyšší literatury. O deset let později vystoupila s almanachem *Sebrání písní a zpěvů* další skupina, vedená Antonínem Jaroslavem *Puchmajerem*; autoři již usilovali o propracovaný český verš.

Podobně jako v celé Evropě došlo i v českých zemích ve druhé polovině 18. století k neobyčejnému rozkvětu **divadla**. Barokní drama, určené aristokratické společnosti, i hrubá komika pro lidové vrstvy se přežily (podobně jako italské opery); na jejich místo nastoupilo divadlo určené měšťanské společnosti.

Začalo se hrát v národních jazycích, divadelní hry si všimaly tehdejších problémů a vyzdvihovaly ušlechtilé charaktery prostých lidí i požadavek pravdivosti. Stoupal počet návštěvníků divadel, stavěly se nové divadelní budovy (v Opavě, Karlových Varech, Brně, Olomouci). Činohra a zpěvohra se hrála obvykle v němčině, česká představení se objevovala jen ojediněle. V Praze vedle Nosticova divadla, které začalo hrát i v češtině, bylo vybudováno "lidové" Vlastenecké divadlo zvané Bouda (na Koňském trhu, pozdějším Václavském náměstí, 1786), kde se střídavě hrálo česky a německy. Velký počet představení v Boudě vyvolal ohromnou potřebu českých her; vedle toho byly překládány německé, francouzské i anglické činohry a zpěvohry. V české dramatické tvorbě převažovaly hry s historickými náměty (např. o Janu Žižkovi, Vlasta a Šárka); jako autor a překladatel proslul zejména Václav *Thám*. Hry uváděné v Boudě přebírala i ochotnická divadla na venkově, kde se tyto hry objevovaly vedle tradičních lidových a náboženských her a lidových zpěvoher, jež zpravidla skládali místní učitelé. Některé hry přebírali do svého repertoáru i potulní loutkoherci (populární figurkou loutkových her se tehdy stala postavička Kašpárka).

4. Tereziánské a josefínské reformy

Přestože české země patřily k nejvyspělejším oblastem habsburské monarchie, *ekonomika* si zachovávala převážně *agrární charakter*. Podle prvního soupisu obyvatelstva žilo v celé monarchii v roce 1753 18,8 milionu obyvatelstva, z toho v Čechách asi 2,5 milionu, na Moravě a ve Slezsku 1,4 milionu lidí. Populační růst vyvolával zvýšenou potřebu potravin. Velkou překážkou ke zvýšení agrární produkce v zemědělství byla přetrvávající tuhá tělesná poddanost až nevolnictví panující na vesnici; byl to vztah osobní závislosti poddaného na feudálním pánovi. Bez jeho souhlasu se poddaný nesměl ženit, odstěhovat, věnovat se řemeslu nebo dát své děti na řemeslo nebo na studia, nesměl volně nakládat se svým majetkem. Vrchnosti směly své poddané tělesně trestat. Tento stav byl pro většinu poddaných naprosto přirozenou součástí Bohem daného řádu světa a společnosti. Až osvícenská filozofie začala chápat tuhou poddanskou závislost jako nemorální jev, odporující "zdravému rozumu".

Během druhé poloviny 18. století bylo postavení poddaného venkovského obyvatelstva stále více předmětem zájmu panovníka, neboť vláda si uvědomovala, že sedláci jsou hlavními plátcí daní a jejich schopnost odvádět daně bylo pro stát rozhodující. Marie Terezie dala sepsat poddanskou půdu a podle rozlohy nevolnických usedlostí byly určovány dávky a povinnosti poddaných (tzv. *tereziánský katastr*). Poddaní však byli stále zatíženi neúnosnými robotami, rozličnými dávkami a platy. Proto došlo v roce 1775 k úpravě robotních povinností podle majetku poddaných (nejvyšší míra roboty byla stanovena na tři dny v týdnu) a tzv. druhým tereziánským katastrem bylo zavedeno i zdaňování panské půdy; vrchnostenská půda (dominikální) byla zdaněna 29% a poddanská půda (rustikální) 42% výnosu.

Neustálé války v letech vlády Marie Terezie, vysoké daně a dávky, tíživé vojenské povinnosti a často i zlovůle vrchnostenských úředníků a drábů vyvolávaly nespokojenost venkovského lidu. Neúroda počátkem 70. let 18. století (provázená hladomorem) ještě více prohloubila neklid na venkově, který přerostl v otevřenou rebelii. V severovýchodních Čechách vzplanulo v březnu 1775 velké povstání proti robotě. Jeho střediskem se stalo náhodské panství (k nejznámějšímu střetnutí došlo u Chlumce nad Cidlinou, kde byl odpor poddaných tvrdě potlačen; odtud vzniklo rčení "*dopadli jako sedláci u Chlumce*").

K dovršení reformy došlo až za vlády nejstaršího syna Marie Terezie **Josefa II.** (1780-1790). Pokračoval v osvícenských reformách své matky. Hned na počátku své vlády v roce 1781 vydal dva velmi důležité patenty. V říjnu to byl **toleranční patent**, kterým se povolovala tři nekatolická vyznání - luteránství, kalvinismus a pravoslaví, přičemž jejich bohoslužby mohly být vykonávány jen soukromě. Nekatolíci nesměli být pronásledováni a získali stejná práva jako katolíci: mohli vlastnit majetek, vykonávat veřejné služby, provozovat živnost a jejich děti směly studovat (k nekatolickému vyznání se přihlásilo v českých zemích asi 70 tisíc osob, tj. 2% obyvatelstva). Katolictví, k němuž se hlásila většina obyvatelstva v českých zemích (skoro 98%), si však nadále zachovalo ráz státního náboženství.

Toleranční patent odmítal přehnané projevy zbožnosti, okázalost církevních obřadů a různé pověřivé představy. Stejně tak se stavěl proti zahálčivému a rozmařilému životu církevních představitelů (to se týkalo zejména klášterů). Proto Josef II. přistoupil ke zrušení asi třetiny klášterů, které se nezabývaly žádnou užitečnou činností (žebrařské nebo rozjímavé řády, jakými byli např. kartuziáni a klarisky), byla zrušena náboženská bratrstva, zakázáni poustevníci, rušeny nepotřebné kaple a kostely (v Praze byla např. zbořena známá Betlémská kaple). Při tom docházelo k ničení knihoven se vzácnými sbírkami knih. Nadále byly povoleny pouze kláštery, které pečovaly o opuštěné děti, ošetřovaly chudé a práce neschopné lidi nebo měly vzdělávací úlohu. Byla zakázána nadměrná výzdoba kostelů a osvětlování soch a obrazů, rovněž byla omezována církevní hudba a nahrazována zpěvem. Byla rušena mnohá procesí a pouti a podstatně zjednodušeny i bohoslužby, které se měly konat v "domácím" jazyce. Došlo ke snížení počtu svátků v roce na 27, k zákazu zvonění proti mračením a bouřím. Z hygienických důvodů se rušily hřbitovy uvnitř měst a kolem kostelů, a začalo se pohřbívat na nově zřízených hřbitovech. Současně Josef II. podporoval vzdělání farářů, zakládal pro ně generální semináře. Faráři byli pověřováni rozličnými úkoly - vedli matriky, vyhlašovali z kazatelen císařská nařízení aj.

Celkové náboženské uvolnění se dotklo i **Židů**, kteří již nemuseli nosit zvláštní označení (žluté kolečko na oblečení), směli se stěhovat z ghett, mohli studovat a vykonávat všechna řemesla. Za vlády Josefa II. docházelo na mnoha místech českých zemí (zejména na Moravě) k usazování prvních **romských rodin**, a to na zabrané klášterní půdě. Na okrajích některých městeček a vesnic začaly vznikat romské osady; většina Romů však nadále žila kočovným způsobem života.

V listopadu 1781 byl vydán **patent o zrušení nevolnictví** (tehdy se uvádělo *člověčenství*). Poddaný se stal osobně svobodným člověkem. Bez svolení své vrchnosti mohl uzavírat manželství, svobodně se stěhovat, vykonávat podle svého zájmu rozličná povolání, posílat své děti na studia a do učení, na řemesla. K vrchnosti však zůstal připoután prostřednictvím propůjčené půdy, a proto nadále musel robotovat. Přesto se však z poddaných stali osobně **svobodní lidé**.

S Josefem II. bylo dlouhodobě počítáno jako s následníkem trůnu, proto nároky na jeho výchovu i vzdělání byly od raného dětství značně vysoké. Učitelé ho zaplavovali fakty ze všech vědních disciplín, učil se cizím jazykům, věnoval se vojenské výchově. Hodně také cestoval, a to jak po evropských státech, tak i po jednotlivých zemích habsburské monarchie (většinou pod jiným jménem). Tak se seznamoval se skutečnou situací v zemi. Jeho ideálem byla jednotná centralizovaná říše spravovaná všemocným státním aparátem v čele s císařem. Zesílila germanizace (poněmčování) veřejného života, což na druhé straně vedlo k posilování českého vlasteneckého citění. Josef II. byl již za svého života u českého lidu oblíbeným vladařem, protože byl známý jeho kritický postoj k šlechtě. Aristokracie o něm hovořila jako o "selském císaři". Zejména na venkově v něm viděli "lidového panovníka". O Josefu II. vzniklo mnoho legend, básní a písní; i u současné starší generace patří jméno Josefa k nejrozšířenějším křesťanským jménům. Císař vstoupil i do lidových pověstí a pohádek jako mstitel bezpráví a zastánce utlačovaných, který chodí v přestrojení mezi lid a na místě trestá provinilce. Jedna taková legenda vypráví o jeho cestě po Moravě, kam nejčastěji jezdil (navštívil ji prý dvanáctkrát), kdy se mu nedaleko Rousínova u Brna (u Slavíkovice) rozbil kočár, a zatímco jej kočí spravovali, císař si půjčil od rolníka pluh a

vyoral s ním několik brázd. Josef II. byl na sebe velmi přísný a žil skromně. Zpravidla prý pracoval až 18 hodin denně. Nenáviděl přehnané okázalosti u císařského dvora, takže zakázal klekat před panovníkem a líbat mu ruku, odmítal slavnosti spojené s korunovaci. Po jeho předčasné smrti, které prostí lidé dlouho nevěřili, se vyprávělo, že nezemřel, že se skrývá někde v Americe, a až bude lidu nejhůře, vrátí se do Vídně. Dokonce mnozí lidé tvrdili, že Napoleon Bonaparte je Josefův syn, který přichází, aby vyhnal z Českého království vrchnost a nastolil evangelickou víru jako jediné státní náboženství. V osobním životě však nebyl šťastný. V devatenácti letech se poprvé oženil. Z tohoto manželství měl dvě dcery, které však v dětství zemřely. Po smrti své první ženy se na nátlak matky znovu oženil, avšak toto manželství mu nepřineslo ani štěstí, ani děti.

Tereziánské a josefínské reformy se i jinak promítly do **života vesnice**. Jedna z takových proměn souvisela s lidovou architekturou; vydaný zákaz stavění nových domů mimo dosud zastavěné plochy vedl k zahušťování vesnické zástavby. Právě v této době se začaly odlišovat různé typy staveb a uspořádání selských dvorů. Každá oblast v českých zemích měla svůj typický **dům**, jehož stavba vycházela z přírodních podmínek, tradice kraje i národnosti či zaměstnání jeho obyvatel. Stavby se lišily konstrukcí, vnější výzdobou, uspořádáním budov i vnitřním členěním místností. Dům představoval v životě venkovských obyvatel "jistotu"; byl považován za ochranné místo, kam nesměly zlé bytosti (vodník, polednice apod.). Dům byl proti zlým událostem i různě chráněn. Vykuřování, žehnání a vykrápění svěcenou vodou nebo zdobení domu zelenými větvemi o církevních svátcích mělo přinést obyvatelům domu štěstí a úspěchy v práci i v životě. Rovněž sošky či obrázky svatých chránily před pohromami; nejoblíbenější světcí selských obydlí byli sv. Florián (ochránce před požáry) a sv. Jan Nepomucký (ochránce před velkou vodou).

V českých zemích převažovaly na vesnicích dřevěné stavby. Dřevo bylo nejdostupnějším stavebním materiálem. S jednoduchými stavbami nebo s opravami si obvykle poradil sedlák sám, jen náročnější práce byly zadávány tesařským mistrům. Tak vznikaly rozličné typy vesnických domů: - v českých zemích byl nejvíce rozšířen v mnoha různých krajových variantách tzv. roubený dům, - od jižní Moravy až na Hanou se vyskytoval podunajský hliněný dům z uhnětené hlíny nebo z nepálených cihel (známé jsou hanácké domy s otevřenými přístavky, tzv. žudry, bíle omítnuté, někdy s ornamenty na omítce, nebo domy na Moravském Slovácku, také s žudry a ornamenty na bílé omítce u oken), - s německými přistěhovalci se rozšířil do Čech západoevropský hrázděný dům, který zasáhl celé oblasti západních Čech a pronikl i do vnitrozemí (šlo o patrový dům částečně zděný a částečně dřevěný s typickou bohatě tvarem i barvou členěnou stěnou), - podobně byl v oblasti Šumavy stavěn německými osadníky tzv. alpský dům, obdélníková stavba se širokým štítem, - pro Valašsko byl charakteristický dům zroubený z masivních kmenů se šindelovými střechami a štíty zakončenými kabřinci. V selských domácnostech se nejčastěji za zimních večerů vyprávělo a četlo. Našli bychom zde i několik knih, modlitební knížky a životy svatých, případně rodinné kroniky a zábavné knížky.

Svět vesnice byl poměrně malý a uzavřený. Mimo vesnici se tehdy dostávali jen ti, kteří sloužili ve vojsku, nebo když se odcházelo na trhy a jarmarky do okolí. Jestliže se někdo vypravil do vzdáleného "velkého města" (Prahy, Brna, Olomouce apod.) bylo to považováno za odvážný podnik a často se s ním loučila celá vesnice. Po návratu se pak všichni těšili na zprávy z "velkého světa". Podobně i vojenští vysloužilci byli považováni za lidi světaznalé a protřelé. Na jarmarcích a trzích se pravidelně setkávali lidé z různých vesnic; zde si vyměňovali informace a bylo možné se tam i pobavit.

IX. Počáteční fáze vytváření novodobého českého národa

1. Vláda rakouského "domu"

Léta po smrti Josefa II. a zejména vláda **Františka II.** (1792-1835) přinesla zlom v dosavadním vývoji habsburské monarchie. Končilo dynamické období reform a nastupovala **etapa konzervativní reakce** po éře racionalismu a pokrokářství. Změnila se celková atmosféra v Evropě: ve Francii vypukla Velká revoluce (1789) a před celým kontinentem stálo čtvrtstoletí válek a konfliktů. Rakousko vstoupilo do války s Francií jako člen

protifrancouzské koalice evropských států a prakticky s menšími přestávkami v ní aktivně vystupovalo až do roku 1815. Tíhu válek neslo na svých bedrech především prosté obyvatelstvo, a to jak zvýšenými dodávkami zemědělských produktů a odvodem berní, tak i stále početnějšími odvody mužů do armády. Válečné události se však dotkly našich zemí jen zřídka (například při průchodu ruských vojsk v letech 1798 a 1799); výjimku tvořil rok 1805, kdy došlo 2. prosince nedaleko Brna (u Slavkova) k známé "bitvě tří císařů" (rakouského Františka I., ruského cara Alexandra I. a francouzského Napoleona Bonaparte). V bitvě dosáhl Napoleon velkého válečného úspěchu.

Habsburská monarchie nastoupila v těchto letech protirevoluční kurs s cílem omezit nedávno prosazené svobody a obhájit stará privilegia šlechty. Byla obnovena cenzura tisku, zesílen policejní dozor nad politickou a spolkovou činností, byl obnoven trest smrti za vlastizradu. Posílily se pozice katolické církve a šlechty. Politický režim v Rakousku začal od roku 1810 (jako státní kancléř) výrazně formulovat kníže **K. Metternich**; jeho snahou bylo udržet celistvost habsburské říše a obhájit její velmocenské postavení. V letech 1814-1815 byl jednou z vůdčích postav *Vídeňského kongresu*, který provedl územní a politické uspořádání Evropy po napoleonských válkách. Metternichovým cílem bylo obnovení zásady, že "jedině panovníkům přísluší řídit osudy národů a že knížata nejsou za jednání nikomu odpovědná kromě Bohu". Proti revolucím v jakékoliv podobě bylo vytvořeno spojení evropských panovníků, tzv. *Svatá aliance* (1815, Rakousko, Prusko, Rusko). Na trůny evropských dvorů opět dosedly legitimní dynastie, ústavnost byla potlačena na minimum a vše se vracelo ke starým pořádkům. Celou epochu po Vídeňském kongresu označujeme jako dobu **františkovo-metternichovského absolutismu**. Jeho základními znaky bylo: zachování neměnnosti režimu, atmosféra strachu a nedůvěry, udavačství, špiclování, policejní systém, rozsáhlá byrokracie, korupce ve státní správě a represivní opatření proti pokrokovému hnutí.

Atmosféru vlády policejního absolutismu přesně vystihují slova Františka Palackého: "*Za panování Františka I. samo již obírání se studii politickými uvodilo bylo podezření neloajálního smýšlení, nespokojenosti a úmyslů více méně velezrádných.*" Každý politický projev byl chápán jako "*pikle sektářů, liberálů a revolucionářů*" nebo jiných "*zlých a podezřelých individuí*", která měla být "*pevně držena na uzdě a bezpečně zneškodněna*".

Po celou dobu první poloviny 19. století se rakouská vláda obávala **občanského hnutí**, které by i jen v náznacích připomínalo ideály Velké francouzské revoluce, především hnutí usilujícího o občanské či národní svobody. Vláda tolerovala kulturní a vzdělávací činnost, ale i tu bedlivě sledovala, aby nepřesáhla do politiky nebo nepropagovala svobodomyšlné názory. Samostatné myšlení bylo již samo o sobě podezřelé, a jak prohlásil císař František I. "*učenci nejsou k ničemu, vždycky chtějí všechno vědět lépe a zdržují úřadování*". Lidé se měli věnovat práci a zábavě a přenechat starost o své blaho povolaným, tj. panovníkovi a jeho úřednickému aparátu. Kníže Metternich označoval společnost za pacienta, jenž překonal vážnou chorobu (události kolem Francouzské revoluce) a potřebuje klid a odpočinek, proto je nutné jej chránit před dalším zdrojem nákazy.

Pro potlačování novotářských myšlenek si stát vydržoval rozsáhlý aparát *tajné policie* a na nich napojených donašců a špiclů. Pro kontrolu korespondence byly zakládány tzv. poštovní lóže, v nichž dokázali vyškolení tajní policisté otevřít dopis tak, aniž příjemce cokoliv zpozoroval. Z dopisů sledovaných osob pořizoval úředník opisy, které zasílal na "vyšší místa". Lidé podezřelí z liberálních názorů byli dávání pod policejní dozor.

2. Obrození na postupu

Po skončení napoleonských válek nastala **druhá etapa českého národního obrození**. Ta mohla na jedné straně navázat na předchozí úspěšné počáteční období, na druhé straně byla však oslabována absolutistickým systémem, který potíral všechna národní hnutí v monarchii, a také byla oslabována nestejným stavem vyspělosti českého národa ve třech zemích (v Čechách, na Moravě a ve Slezsku). Nejpříznivější situace pro rozvoj českého národního

hnutí existovala v Čechách (s centrem v Praze), naproti tomu na Moravě a ve Slezsku měla daleko silnější pozice německá národnost (Brno, Olomouc i Opava byla města výrazně německá). Navzdory tomu pokračoval proces *vzniku moderního českého národa*. I tentokrát ho můžeme rozdělit do několika oblastí.

- Jazyk

K nejméně osobnosti tohoto období patřil všestranný vědec a organizátor Josef **Jungmann**, který vytvořil velká vědecká díla o českém jazyce, z nichž si připomeneme alespoň jeho 5-svazkový *Slovník česko-německý*, obsahující na 120 tisíc slov. Češtinu zde již představil jako živý a bohatý jazyk, který se mohl srovnávat s jinými evropskými jazyky. Jungmann kolem sebe soustředil okruh vlastenců, kteří se začali s nadšením věnovat českému jazyku a literatuře. Hovoříme o Jungmannově generaci.

- Historie

Pod vlivem romantismu zesílil zájem o dějiny, které se stávaly významným nástrojem národního hnutí. V rozvoji bádání o českých dějinách má zcela mimořádné postavení František **Palacký**. Po soustavném studiu napsal 5-dílné *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*, v nichž jako první historik podal obraz českých dějin od nejstarších dob až do roku 1526 (do nástupu Habsburků na český trůn). Dějiny nejstarších Slovanů přiblížil Slovák (žijící v Praze) Pavel Josef **Šafařík** ve svých *Slovanských starožitnostech*.

F. Palacký, rodák od Nového Jičína na Moravě, je označován za zakladatele novodobého českého dějepiscectví. Po studiích na evangelických školách krátce působil ve šlechtických rodinách jako domácí učitel. Poté se plně věnoval studiu historie, k čemuž mu velice pomáhala jeho široká znalost jazyků (uvádí se, že ovládal 11 cizích jazyků). Palacký byl rovněž velmi činný jako organizátor vědeckého života a významný politik. Často bývá uváděn jako nejvýznamnější postava českých dějin 19. století. Po jeho smrti se k příjmení Palacký začalo uvádět označení - *Otec národa*.

- Divadlo

I v tomto období zůstávalo významným prostředkem vlasteneckého působení na širší vrstvy české divadlo, a to nejen v Praze, ale i na venkově. Osobností mimořádného významu se stal dramatik a herec Josef Kajetán **Tyl**, který ve svých hrách (nejznámější je *Strakonický dudák*) přiblížil život prostého lidu.

V Tylově hře *Fidlovačka aneb žádný hněv a žádná rvačka* poprvé zazněla v roce 1834 lyrická píseň *Kde domov můj* v podání slepého houslisty Mareše. Hudbu k ní složil kapelník Stavovského divadla v Praze František Škroup. Píseň se postupně rozšířila mezi lidmi; bývala zpívána na lidových poutích, po hospodách, na nedělních výletech. Po vzniku Československé republiky v roce 1918 se stala (roku 1920) první částí československé státní hymny (druhou část tvořila slovenská píseň *Nad Tatrou sa blýska*). Po vzniku České republiky (1993) se stala píseň *Kde domov můj* českou státní hymnou.

- Věda

Pozoruhodných výsledků bylo dosaženo při budování novodobé české vědy. Vedle již zmíněných historiků Palackého a Šafaříka se proslavil profesor lékařské fakulty pražské univerzity Jan Svatopluk **Presl**, který vypracoval přírodovědné názvosloví. Evropské proslulosti dosáhl další český učenec Jan Evangelista **Purkyně**, jenž je autorem buněčné teorie, podle níž se všechna živočišná i rostlinná těla skládají z buněk. Jeho věhlas byl takový, že prý stačilo napsat adresu: Purkyně, Evropa, a adresát dopis obdržel.

Předním vědeckým pracovištěm se stávala **muzea**. Již v roce 1814 bylo založeno zemské muzeum pro Slezsko v Opavě, roku 1817 pak zemské muzeum pro Moravu v Brně a konečně v roce 1818 vzniklo v Praze *Vlastenecké (Národní) muzeum v Čechách*. Střediskem vydávání českých knih se od roku 1831 stal zvláštní peněžní fond nazvaný *Matice česká*.

3. Cesta k průmyslové revoluci

Koncem 18. století došlo v habsburské monarchii (skoro jako v celé Evropě) k **urychlení hospodářského rozvoje**. Podílely se na tom především nové technické objevy a vynálezy a zlepšování podmínek pro rozvoj obchodu spolu s vyššími populačními přírůstky obyvatelstva (mezi léty 1815-1850 vzrostl počet obyvatel českých zemí ze 4,8 na 6,8 milionu). Většina lidí žila na vesnicích, ve městech nad 2 tisíce obyvatel žilo 12% lidí; přitom města byla více německá. Tento vysoký nárůst obyvatelstva souvisel mj. s menším výskytem epidemií a hladomorů, celkovým zlepšováním lékařské péče (například se rozšiřovalo očkování proti neštovicím, zakládaly se nové nemocnice ap.) i hospodářským vzestupem. Nejrychleji rostl počet obyvatel v průmyslových oblastech. Dosud přetrvávala poměrně vysoká dětská

úmrtnost, asi polovina narozených dětí se nedožila pěti let. Průměrně se v rodinách narodilo 5-9 dětí, menší počet dětí měly měšťanské rodiny.

Na přelomu 18. a 19. století dosáhla svého vrcholu **manufakturní velkovýroba**, která však nemohla zabezpečit stoupající spotřebu zboží. Zatímco v manufakturách byl pohon jednoduchých strojů zajišťován převážně koňskou nebo vodní silou, ve vznikajících továrnách se uplatňovaly *parní stroje*. Postupně byla řemeslná velkovýroba v manufakturách nahrazována *strojovou velkovýrobou* v továrnách. Od 20. let 19. století probíhal jeden z nejdůležitějších převratů v dějinách českých zemí i celého mocnářství, tzv. **průmyslová revoluce**, k jejímuž vyvrcholení došlo ve třetí čtvrtině 19. století.

Stroje nejdříve převládly v *textilní výrobě* - v přádelnách vlny a bavlny - a nahradily domácí výrobu v rozptýlených manufakturách. Textilní továrny byly soustředěny především na Liberecko a na Brněnsku. Potřeba stále nových strojů znamenala vznik nového průmyslového odvětví - *strojírenství*; za nejstarší strojírnou bývá označována mechanická dílna ve Šlapanicích u Brna (1821). Vedle Brna a Brněnska se brzy vytvořila další centra strojírenské výroby (Liberecko, Praha). Výroba strojů kladla nároky na dodávky železa, kdy již zcela nepostačovaly původní hamry a při *výrobě železa* se začalo s tavbou ve vysokých pecích a s válcováním železa (nejznámějším se stal hutní a železářský podnik ve Vítkovicích u Ostravy, 1828). V té souvislosti došlo také k rozmachu *těžby uhlí*, které nahradilo dosavadní spalování dřeva a dřevěného uhlí. Od 30. let se započalo s pravidelným dolováním na Ostravsku, Kladensku a Rosicko-Oslavansku. Od 40. let se strojová výroba začala uplatňovat i v potravinářském průmyslu (mlynářství, pivovarnictví a lihovarnictví), a zejména pak v cukrovarnictví (to zaznamenalo bouřlivý rozvoj od výroby třtinového cukru k řepnému cukru).

Rozvoj tovární velkovýroby kladl velké nároky na **dopravu**. Do této doby obstarávaly dopravu formanské vozy tažené koňmi. Od počátku 19. století nastala nová fáze výstavby *silnic*, kdy se budovaly císařské silnice. Skutečný převrat v dopravě způsobilo až zavedení *železnic*; nejdříve šlo o tzv. koňské dráhy (známá železnice spojovala České Budějovice s Lincem), následovaly první parní železnice (první trasa vedla z Vídně do Polska a měla odbočky do Brna a do Olomouce, 1839). V menším měřítku se pro dopravu užívaly i parolodě na řekách Labi a Vltavě.

Na všech těchto změnách se významnou měrou podíleli **vynálezci** a "stavitelé strojů", jak byli tito učené mužové nazýváni. Na listině vynálezců z počátku 19. století najdeme i jména českých tvůrců.

První z nich byl profesor pražské vysoké technické školy František Josef **Gerstner**, který zkonstruoval první parní stroj v českých zemích. Mechanik též školy Josef **Božek** sestrojil parovůz, v němž se v roce 1815 projel v pražské Stromovce, a o dva roky později i parní loď. Třetím jménem je Josef **Ressel** s vynálezem lodního šroubu, jenž zdokonaloval plavbu parníku. Mezi "novoty" můžeme zařadit také i první tužky, které se začaly koncem 20. let 19. století vyrábět v Čechách. Dosud se běžně psalo brkovými pery. Teprve od poloviny 19. století se začala uplatňovat kovová pera. Zprvu si je uživatel běžně vyráběl sám: stříhal je speciálními nůžkami z hodinových pružin a vlastnoručně je pak vyklepával do oblých žlábků.

Všechny tyto změny formovaly **industriální společnost**, jejíž průmyslová tovární výroba vytlačovala tradiční řemeslnou výrobu. Průmyslová výroba změnila během 19. století tvář celé společnosti. Přitom ještě po celou první polovinu 19. století si udržovala ve většině odvětví v českých zemích rozhodující postavení řemeslná výroba.

První zakladatelská generace **podnikatelů** vzešla (vedle šlechtických aristokratů) z řad měšťanstva, manufakturnistů, cechovních mistrů i řemeslníků a zahraničních odborníků. V tomto období se jednalo převážně o Němce. Tito podnikatelé pro posílení společenské sebedůvěry toužili přiblížit se šlechtě, a tak často byli za úplaty či zásluhy o vlast povyšováni do šlechtického stavu. Vedle skupiny továrníků-podnikatelů se zformovala i sociální skupina **dělníků** (proletariát). Vztahy mezi podnikateli a dělníky byly záležitostí dohody. Postavení dělníků bylo nerovnoprávné, a proto docházelo k vzájemným konfliktům. Nejčastější formou

protestu dělníků byly stížnosti a petice k majitelům továren a k úřadům. V kritických dobách propukaly živelné bouře. Nespokojenost vzbuzovalo v řadách dělníků i zavádění nových strojů, protože *"ty mašiny na výdělku škoděj"*, jak se tehdy uvádělo; nespokojenost často vyvrcholila rozbíjením strojů (poprvé v roce 1819 v Brně). Někdy se dělníci rozhodli pro stávkou.

Stále rostoucí řady továrních dělníků rozšiřovali řemeslníci, tovaryši a městská chudina, méně chudina z venkova; vedle mužů pracovaly v továrnách i ženy a děti. Právě práce žen a dětí byla nejméně placena. Práce dětí byla obecně považována za věc v principu prospěšnou, která dobře připraví děti pro život. Děti byly prací přetěžovány, byly bity a nebyly podle zákona ubytovány ani stravovány, samy si musely platit tovární školy, ale vzhledem k tomu, že školu navštěvovaly až po 12 hodinách práce, mnoho se nenaucily. Děti často pracovaly i v nočních směnách. V dobách krizí rostla v řadách dělnictva nespokojenost se sociálním postavením, dlouhou pracovní dobou a nízkými platy. Pracovní doba byla v továrnách 12-14 hodin (v řemeslnických dílnách až 17 hodin). Za svou práci dostávali dělníci velmi nízké mzdy při minimálně zajištěné bezpečnosti a hygieně. Dělníci bydleli v příměstských obcích a továrních ubytovnách, případně (ti lépe situovaní) v nájemních pavlačových domech. Jednalo se o domy vystavěné okolo dvora, do kterého byly obráceny v patrech pavlače. Z nich se vcházelo do jednotlivých bytů. Dělnická domácnost bývala poměrně skromně vybavena. V bytě byla jedna či více postelí, malý stůl se židlemi, skříň, skříňka na potraviny, police na nádobí, pec, lavice a bedýnka na palivo. Obyvatelé spali po několika na postelích (bývaly širší než dnes), i na slamnicích na podlaze nebo v šuplatech. Na pavlače také vedla většina malých oken. Na každém patře byly společné záchody. Vodu nabírali nájemníci ze stojanů ve dvorech, na nichž byla často chována i hospodářská zvířata. Na dvorcích se společně pralo; to vše spojovalo obyvatele domu a vytvářelo pevné sousedské vztahy. Sousedé si vzájemně pomáhali v nemoci, ve stáří, s hlídáním dětí, půjčovali si jídlo i peníze apod. Nešlo však vždy o idylické prostředí. Běžným jevem byly časté hádky a rozpory mezi nimi, provázené křikem. Byty byly malé a přeplněné, o jedné až dvou místnostech (kuchyně a pokoj), neměly předsíň. V jedné místnosti žila celá rodina, často i s prarodiči nebo se svobodnými příbuznými. Běžně bydleli v bytě i podnájemníci. V pokoji bývalo i více postelí, v nichž společně spávalo více osob. Zbývající nájemníci spávali na podlaze. Na pavlačích a na dvorech se ve volných chvílích sedávalo, povídkovalo i zpívalo. Byla to místa, kde si hrály i děti.

Zcela odlišná byla situace v *měšťanských rodinách*. Životní styl měšťanské rodiny závisel na její zámožnosti, na úrovni vzdělání jednotlivých jejích členů a také na velikosti města, v němž rodina žila.

Klasický model středně zámožné měšťanské rodiny té doby byl jednoduchý: otec odcházel každodenně ráno do zaměstnání, do úřadu nebo za obchodem. V poledne přicházel na oběd a po krátkém odpočinku se vracel do práce. Večery otec trávil s rodinou nebo zašel do restaurace či kavárny za přáteli. Matka byla hospodyně a starala se o děti a domácnost, v bohatších rodinách za pomoci služebné a vychovatelů. Děti byly vedeny k uctě k rodičům, vykaly jim a předpokládala se od nich bezpodmínečná poslušnost, stejně jako od matky vůči manželovi. Děti v měšťanských rodinách většinou nechodily za svými zábavami mimo domov bez dozoru. Po příchodu ze školy si hrály, připravovaly se do školy nebo šly s matkou či služebnou na procházku. Celá rodina se v čase jídla scházela u jednoho stolu. Dbalo se na přesné dodržování časů oběda a večeře. Měšťanské rodiny vedly čilý společenský život. K širšímu okruhu rodiny patřilo množství přátel a známých. Návštěvy byly přijímány v parádních pokojích či salónech. Rodiny společně navštěvovaly kulturní podniky, společně se vydávaly na výlety do přírody, na procházky do parku.

Hlavním zaměstnáním pro převážnou většinu (zhruba 80%) obyvatelstva zůstávala **zemědělská výroba**.

Jen relativně malá část venkovského obyvatelstva se během první poloviny 19. století přesunula do nezemědělské výroby - do průmyslu nebo řemesel. I když se od konce 18. století poměry na vesnici postupně uvolňovaly, zůstávala valná část venkovského obyvatelstva do roku 1848 vázána nejrůznějšími formami závislosti ke své vrchnosti. Základem těchto vztahů byla skutečnost, že vlastníkem půdy, na které rolník hospodařil (rustikál), byla vrchnost a rolník zůstával v pozici nájemce a byl povinen majiteli určitými závazky. K nejvíce ponižujícím závazkům poddaných patřila *roboty*, i když bohatší sedláci sami nerobotovali a posílali za sebe na pole někoho z čeledi. Robotní práce byla však stále více vysoce neproduktivní a bylo v zájmu vrchnosti i poddaných dohodnout se na její přeměně na peněžní platy.

S procesem industrializace byl těsně svázán *přerod zemědělství*, který se plně rozvinul až po roce 1848, po zrušení roboty. Ale už v první polovině 19. století docházelo k zavádění nové zemědělské techniky, nejdříve na šlechtických velkostatech; při nich byly budovány

lihovary, cukrovary, olejny a další podniky potravinářského průmyslu. Velkostatky také rychleji zaváděly i nové osevnické systémy; jako nejprogresivnější metoda se prosadilo *střídavé hospodářství*.

Souběžně s tím se zaváděly i nové plodiny. Téměř 90% orné půdy bylo osíváno obilím (nejvíce žitem a ovsem), na zbytku ploch se pěstovaly brambory, cukrová řepa a jiné okopaniny, z píce nejvíce jetel, méně vojtěška. Z technických plodin se nejčastěji pěstovaly len a konopí, z olejnin pak řepka, méně mák a slunečnice. Vedle tradičně nejrozšířenějšího hnojení chlévskou mrvou se objevil mletý vápenec, uhelný mou a popel. Nové plodiny, zejména okopaniny, vyžadovaly mnohem hlubší orbu, proto došlo ke zlepšení orebního náčiní. Bylo vynalezeno mnoho různých oradel, z nichž u nás bylo nejznámější rouchadlo bratránců Veverkových (1824-1827). Vedle zdokonalených oradel byly do zemědělství zaváděny i nové stroje - plečky a vyorávačky brambor, mlátičky na obilí, šrotovníky, řezačky na slámu, rozmetače hnojiva apod. Téměř se neměnilo zemědělské nářadí, pouze se rozšířilo používání kosy při sklizni obilí místo tradičního srpů. Skoro se neměnil chov dobytka, jen povolna se přecházelo k jeho ustájení.

4. Měšťanská společnost a revoluční rok 1848

Na počátku 19. století vládl (z odporu k baroku a ještě důrazněji k rokoku) v evropském výtvarném i užitém umění *styl klasicismu*, který lépe vyjadřoval převratné technické objevy i vynálezy a rovněž změny ve stylu života lidí a společnosti. V době, kdy společnost procházela obdobím zrychlujících se společenských a hospodářských proměn, představoval návrat do idealizované minulosti svým způsobem jistotu v neklidném světě. Hluboká pokora k náboženské víře, tak typická pro baroko, byla vystřídána obdivem k dokonalosti, kráse a síle lidského ducha. Vědci popisovali památky antického umění a studovali jeho vývojové fáze. Umělci nacházeli vzory pro soudobou tvorbu v umění antického Řecka a Říma, které bylo chápáno jako vrchol lidské kultury a stalo se měřítkem všech estetických hodnot. Ideálem byla chladná vznešenost a majestátnost vyjadřovaná prostřednictvím jednoduchých forem a tvarů. Napodobovalo se "klasické" období antické architektury a umění. Klasicismus zpočátku nesl ještě mnohé prvky vycházející z baroka, ale na přelomu 18. a 19. století se rozvinul ve stylově více vyhraněný *empír*. Byl jediným slohem 19. století, který byl společný architektuře i vybavení interiéru.

Nejvýrazněji se klasicismus projevil v *architektuře*. Charakteristickými rysy empírových staveb jsou uměřenost, souměrnost všech prvků, jednoduché půdorysy, sloupoví (kolonády), vodorovné a svislé členění fasád. Obvykle nejsou stavby zdobeny sochami ani jinými dekoracemi, s výjimkou tympanonů a zdobených hlavic sloupů. Na omítky se používaly světlé pastelové tóny barev. V českých zemích se v empírovém stylu (na rozdíl od baroka) postavilo jen málo zámeckých budov a kostelů; nejznámější empírovou stavbou v českých zemích je zámek Kačina u Kutné Hory. Jako klasicistní stavba bývá označována i dostavba Pražského hradu. Nejvíce se empír uplatnil v architektuře měšťanských domů, pošt, kasáren, továren, nemocnic, lázeňských budov, divadel a dalších účelových budov.

Kromě architektury se klasicismus méně uplatnil mezi *výtvarnými umělci* (malíři a sochaři). V námětech malířů převažovaly figurální scény, sochaři tesali antické bohy a hrdiny do mramoru.

Klasicismus našel svůj výraz i v *hudbě*. Postupně se sblížovaly a prolínaly různé druhy hudebních žánrů - umělá a lidová hudba, světská a církevní hudba. Přibývalo profesionálních hudebníků a skladatelů. Hudba se přesouvala z uzavřených šlechtických společností na veřejnost. Josefínské reformy omezovaly i hudební produkce v kostelech a při církevních slavnostech; přesto do konce 18. století stále převažovala církevní hudba nad světskou. Současně také velké zámecké kapely se postupně měnily na menší hudební tělesa (kvarteta, tria, harmonie), jak to odpovídalo klasicistnímu stylu. Stejně tak ubývalo velkolepých operních představení v městských divadlech. Zde se vedle přežívající italské vážné opery stále častěji uváděly opery komické zpívané vedle italského i v němčině a češtině. Další novou formou hudebního života byly veřejné koncerty. Hudba se stávala neodmyslitelnou složkou společenského života všech vrstev. Hrál se při plesech i tancovačkách, v hostincích i kavárnách, na výletních místech, při slavnostních rodinných příležitostech. Takové hudební produkce zajišťovaly obvykle "šumaři". Často hrály pro veřejnost i vojenské kapely. Nezbytným doplňkem všech trhů, poutí a dalších shromáždění byli potulní zpěváci kramářských písní. Centrem hudebního života českých zemí byla Praha, ale i další města, jako Litomyšl, Mladá Boleslav, Olomouc či Brno, a v sezóně všechna lázeňská města vedla čilý hudební život.

Empírový *interiér* byl záležitostí především šlechtického prostředí. Ve vybavení interiérů vyznával empír souměrnost a nebylo výjimkou, že veškeré zařízení bylo v obou polovinách místnosti stejné a připomínalo

odraz v zrcadle; tak například proti skutečným kamnům byla postavena stejná kamna bez topeniště jako ozdoba. Místnosti často působily prázdně a stroze, neboť zde bylo jen málo kusů nábytku umístěného zpravidla podél stěn. Takové uspořádání dávalo vyniknout parketám, skládaným často do složitých obrazců. Postupně se ale interiér zaplňoval a v holých prostorách se objevily obývací koutky, sedací soupravy se stolkami a psací stoly s knihovnami. Interiér působil světle a vzdušně. V textilu, tapetách či malbě převažovaly světlé barvy - bílá, levandulově modrá, okrová, světle zelená. Světlo pronikalo do místností velkými okny. Poprvé se objevily i prosklené dveře. Stěny byly buď bez obrazů nebo na nich visely malé obrázky; oblíbené byly krajinky a vyobrazení interiérů. Stěny byly polepovány tapetami, na kterých byly vyobrazeny krajiny s antickými sochami či pavilóny. Často se také stěny zdobily namalovanými sloupy.

Změnami procházela i **móda**. Koncem 18. století vystřídalo módu rozevlátých šatů, složitých účesů a mohutných klobouků jednoduché pojetí jak dámských šatů vycházející z antiky, tak i střízlivý pánský oděv anglických měšťanů. Móda se přizpůsobovala novým společenským podmínkám. Splýnuly rozdíly mezi šlechtickou a měšťanskou módou a nové linie odpovídaly potřebám měšťanstva. Péči o oděv se věnovala velká pozornost. Elegantní oděv byl znakem společenského postavení. U pánů se nejvýše cenila nedbalá elegance, u dam módnost a náročnost provedení oděvních součástí. Zvolna se začal odlišovat oděv vycházkový a společenský. Novinkou 19. století byl zvláštní oděv pro děti, který byl pohodlnější a přizpůsobený více dětské postavě.

Pánský oblek představovaly dlouhé kalhoty, které se někdy zastrkovaly do holínek. Krátké kalhoty ke kolenům nosilo pouze služebnictvo a sedláci. Muži si ke kalhotám oblékali košili s tuhým vysokým límcem překrytým vázankou, přes košili měli krátkou barevnou vestu a tmavý frak nebo vycházkový kabát. Nezbytný byl cylindr na hlavě či v ruce a hůlka. Pro dámské odívání byly charakteristické jednoduché volné šaty s vysoce umístěným pasem, inspirované antikou. Postupně dámské šaty nabývaly zejména u krku a na lemech šatu na zdobnosti a náročnosti. Objevily se stále častěji různé vycpávky, nadýchané rukávy, větší klobouky, krajky a volány. Velmi módní byly šály s trásněmi. Začaly se rovněž nosit i blůzy. Znovu přišel ke slovu korzet. Z látek se staly oblíbenými těžké látky, například samety. Pod sukněmi nosily dámy až šest spodniček. Rukávy byly již široké. Do módy se znovu vrátily i složité účesy a bohatě zdobené klobouky. Do chladného počasí oblékaly dámy přes šaty široké pláštěnky.

Zvyšovaly se i nároky na **hygienu**. Lidé se pravidelně (asi jednou týdně) koupali. Součástí životního stylu se stával sport - nejběžnější formou byla peší turistika. I rostoucí obliba lázní svědčila o péči věnované tělesnému zdraví.

Během první poloviny 19. století neustále rostl počet obecných (triviálních) škol. Zatímco na počátku 19. století bylo v Čechách asi 2300 obecných škol, roku 1847 jich bylo téměř 3500. Obecné školy navštěvovaly již asi 3/4 školou povinných dětí. Duchovní dozor nad školami měl v obci farář, v okrese a v kraji pak vyšší církevní správce (děkan). Učitel měl být nejméně absolventem tříměsíčního kursu na normální škole a musel mít nejméně 20 let. Zákon určoval osobní vlastnosti učitele: "*Učitel obecné školy měl zdravé smysly a zdravé tělo vůbec, dobrou výřečnost, dobrý, zdravý rozum a schopnost do všeho se vpraviti, budiž muž bohabojný a svým žákům vzorem.*"

Práci učitele měl nejméně jednou ročně prověřovat při návštěvě školy "okresní dozorce školní" (inspektor). Zákon rovněž předepisoval, že ve třídě nesmí být více než 80 žáků a učit se smělo pouze podle schválených knih. Učitelé nebyli příliš dobře placeni, jejich roční příjem se pohyboval mezi 100-200 zlatými ročně (podobně jako u kvalifikovaného dělníka); pro srovnání plat okresního hejtmana byl 1200 zlatých, inženýr státních drah měl okolo 1400 zlatých, podobně jako univerzitní profesor, nižší celní úředník pobíral 500 zlatých, farář asi 400-500 zlatých. Přibližme si kupní sílu 1 zlatého, za který bylo možné koupit například 4 kg hovězího masa, asi 10 větších bochníků chleba nebo zaplatit oběd pro tři osoby v lepším hostinci. Svůj roční plat si učitel zpravidla doplňoval vlastním agrárním hospodářstvím nebo jinou výdělečnou činností (tajemník na obci, správce kostelního kůru, kostelník apod.); v obci také dostával učitel různé naturálie.

Chudí žáci dostávali v triviálních školách učebnice zdarma, podobně jim byly poskytovány břídlíčné tabulky, na které se psalo kovovými pisátkami. Žáci pravidelně psali i na papíry, podle kterých učitel porovnával, jak pokročili ve znalostech. Tehdejší škola znala již i některé názorné pomůcky; na stěnách tříd visely tradiční obrázky z Komenského *Orbis pictus*, používalo se vycpaných živočichů, herbářů apod. Ve školách byly zcela běžné tělesné tresty, i když úřady dbaly, aby děti nebyly surově bity. Školní docházka byla různá podle ročního období, děti chodily do školy více v zimě než v létě. Učebnice nosily svázané řemínkem. Ještě v tomto období se často vyučovalo v domácnosti kantora, teprve během první poloviny 19. století přistupovaly obce k výstavbě školních budov; školní budova měla zpravidla jednu třídu, k níž přiléhala byt učitele s kuchyní a byt učitelského mládence.

Vyučovacím jazykem triviálních škol byl mateřský jazyk žáků, na ostatních školách jím byla němčina. Čeština byla na gymnáziích (v národnostně českých a smíšených oblastech) vyučována jako nepovinný předmět. Znalost němčiny byla již v těchto letech zcela nezbytným předpokladem sociálního vzestupu; někdy byla němčina žákům nucena i násilnými prostředky.

Společnosti byl vnucován ideál spokojeného a pochybnostmi nerušeného života, který našel výraz i ve stylu *biedermeieru*.

Silící a bohatnoucí měšťanská společnost střední Evropy začala po polovině druhého desetiletí 19. století vytvářet svůj svébytný výtvarný sloh, který odpovídal jejímu životnímu stylu; tento sloh nazýváme *biedermeier*. Vedle něj se objevila v polovině třicátých let 19. století inspirace rokokovým uměním - tzv. *druhé rokoko*. Oba styly se uplatnily zejména v interiéru, zatímco v architektuře ještě dlouho přežíval *empír*, později vystřídáný *romantickou novogotikou*.

Biedermeier byl především stylem středoevropského měšťanského interiéru. Vyznačoval se uměřenou barevností tapet i textilu. Potahy a závěsy byly buď s květinovými vzory nebo s pruhy. Nábytek ze světlého dřeva byl charakterizován čistými a jednoduchými souměrnými tvary. Drahá dřeva byla nahrazena lacinějšími materiály a dýhami, nábytek byl vyráběn ve větších sériích a u některých typů bylo později započato s průmyslovou výrobou (například ohýbaný nábytek firmy Thonet). V parádním měšťanském pokoji nesměl chybět pohodlný čalouněný sedací nábytek, sekretář, někdy stála v salónu i postel. Na stěnách visely nejčastěji portréty a pohledy na krajinu, oblíbené byly miniatury. U předmětů ze skla se rozvinula bohatá paleta barev. V interiéru se objevily ve velkém množství květiny v květináčích. Nezbytnou součástí parádních pokojů se staly rozmanité drobnosti: od hracích strojků, miniaturních portrétů až ke skleněným, porcelánovým, kovovým a jiným upomínkovým a dárkovým předmětům ve sklenicích. Časté bylo oddělování jednotlivých koutů určených k různým činnostem (psací, šicí, spací kout) pomocí zástěn (paravánů). Interiéry *biedermeieru* a *druhé rokoko* vyhovovaly společnosti toužící na jedné straně po klidném, střízlivém, spokojeném a blahobytném životě, a na druhé straně volně si pohrávající s romantickým viděním světa.

Od 30. let 19. století byla pro mladou generaci již existence českého národního společenství samozřejmostí a svůj zájem přesouvala k *společenským problémům*. Začínalo se hovořit o právech českého národa, o jeho postavení v rakouské monarchii, o vztahu Čechů k ostatním slovanským národům i k Němcům. Vlastenci obraceli svou pozornost i ke vzdělávání lidových vrstev. Zakládala se ochotnická divadla, čtenářské spolky a různé vlastenecké kroužky, začaly vycházet první české časopisy (k nejznámějším patřily *Květy české*). Rovněž se pořádaly taneční zábavy a besedy, jejichž náplní byly recitace, zpěv a hudba; typickým představitelem mladého romantického básníka byl Karel Hynek *Mácha*. V roce 1840 byl v Praze uspořádán první český bál. Představitelem této generace byl vedle Palackého novinář a básník Karel *Havlíček* Borovský.

České bály se brzy rozšířily i do jiných měst (Čáslavi, Domažlic, Plzně, Benešova). Vedle běžného valčíku se zde začal tančit nový český společenský tanec zvaný *polka*; ta se brzy rozšířila po celé Evropě.

Na podzim 1836 mělo pražské obyvatelstvo vzácnou podívanou. V chrámu sv. Víta se konala slavnostní korunovace *Ferdinanda V. (I.)* za českého krále (byla to poslední česká korunovace). Korunovace byla doprovázena obvyklými radovánkami - plesy, divadelními představeními, ohňostroji. Čeští vlastenci vítali s nadšením nového panovníka, protože se domnívali, že jeho vláda přinese českému národu splnění jeho tužeb a přání. V tom se však zklamali. I za Ferdinanda zůstal všemocným pánem v Rakousku kníže Metternich, a tudíž absolutistická vláda. Policejní dozor a cenzura vše držely "pod pokličkou".

Přitom do českého národního hnutí stále více pronikaly *politické postoje*. Do popředí se dostávala otázka vztahu Čechů k habsburské monarchii. Skupina kolem F. Palackého prosazovala liberální názory. Ty hlásaly přeměnu absolutistické říše v demokratický stát, který by chránil slovanské národy v Rakousku před Německem. Protože Slovanů bylo v říši zhruba 50%, předpokládalo se, politické vedení v takovém státě připadne Slovanům. Pro tento názor se ustálilo označení *austroslavismus* ("slovanské Rakousko"). Vedle tohoto liberálního proudu se hlavně mezi mladou generací vlastenců začaly objevovat *radikální názory*, které hlásaly nutnost násilných, revolučních změn.

Snaha udržet v rakouské říši u moci konzervativní absolutistický režim vedla k nárůstu politického napětí. Silící měšťanské vrstvy se stále důrazněji hlásily o podíl na moci. Bylo jen otázkou času, kdy propuknou v monarchii bouře, které smetou zbytky středověké

společnosti. Konflikt vypukl na jaře 1848. Pod vlivem revolučních hnutí v západní a jižní Evropě (Francii, Itálii) se ozvali i občané habsburské monarchie. Povstání ve Vídni v polovině března 1848 donutilo císaře Ferdinanda I. propustit nenáviděného kancléře Metternicha a přislíbit svolání ústavodárného shromáždění.

Také do českých zemí přinesl březen 1848 "**jaro národů**". Politické napětí zde vyvrcholilo v polovině června 1848 v **povstání** v Praze (někdy se též označuje jako "**svatodušní bouře**"). Po Praze vyrostlo na 400 barikád, na nichž bojovali ozbrojení studenti, tovaryši a dělníci. Nakonec však bylo po šesti dnech povstání potlačeno. Revoluce pak pokračovala ve Vídni. Přinesla jeden velký úspěch: 7. září 1848 byl přijat zákon o **zrušení poddanství** a s tím spojené **roboty**.

Drtivá většina venkovského obyvatelstva byla do roku 1848 vázána k půdě různými formami poddanské závislosti. Nejtíživější povinností byla robot, která byla odstupňována podle majetku. Postupně byla v první polovině 19. století robotní práce nahrazována peněžními dávkami (reliucí); tak například na Moravě bylo před rokem 1848 reluiováno kolem 75-80% robot, v Čechách to bylo o něco méně. Patentem o zrušení poddanství byla robot zrušena, ovšem za náhradu.

Revoluce v letech 1848-1849 byla sice politicky poražena, avšak odstraněním posledních feudálních zábran se v rakouské říši uvolnila cesta k **rozvoji kapitalismu**.

X. Rozvoj občanské společnosti v českých zemích

1. Změny po roce 1848

Rakousko potřebovalo v této situaci nového panovníka, schopného sebevědomě a energicky vystupovat a samostatně vládnout. Jím se stal Ferdinandův osmnáctiletý synovec **František Josef I.** (1848-1916). Nový režim zrušil dosavadní ústavu (Stadionovu, oktrojovanou, nařízenou císařem, tj. bez schválení parlamentu, z března 1849) a obnovil absolutistický způsob řízení monarchie, který byl spojován s osobou ministra vnitra Alexandra Bacha; hovoříme o tzv. **bachovu neoabsolutismu**. Všechny svobody byly omezovány a došlo k upevnění centrální vídeňské vlády. K pronásledování odpůrců režimu sloužila policie a nově vytvořené četnictvo. Rozmohlo se udavačství a špiclování občanů. Úřady byly podřízeny vojenské moci, tisk byl postaven pod přísný dozor (cenzuru), spolčovací právo bylo zrušeno. Velké pravomoci opět získala katolická církev.

Bachův neoabsolutismus velmi těžce postihl mnohé české revolucionáře a vlastence. České národní hnutí ustalo. Mezi nejvíce pronásledované patřil i Karel **Havlíček** Borovský, který svými články v novinách odvážně vystupoval proti režimu. Měl však jen pero a noviny. Jeho smutný osud se stal po další desetiletí symbolem statečnosti a vlastenectví. Získal si velké sympatie širokých vrstev českého lidu.

Havlíček jako novinář ovlivňoval politické dění v Čechách, zejména v roce 1848. Stal se i poslancem říšského sněmu. Byl prvním skutečně špičkovým českým novinářem s nebojácným a mimořádně vtípným jazykem. Na nátlak vlády musel vydávání novin zastavit. Nakonec byl tajně zatčen a odvezen do tyrolského Brixenu (dnes ležící v severní Itálii). Zde žil tři roky ve vyhnanství. Po návratu domů brzy zemřel na tuberkulózu. Na pohřbu mu položila Božena Němcová na rakev trnovou korunu. Češi měli novodobého mučedníka. Havlíčkova statečná slova: "*Poroučejte si mně, vyhrožujte si mně, přislibujte si mně, přece zrádcem nebudu!*", byla vždy posilou Čechům v boji za národní práva.

Ve střední a jihovýchodní Evropě probudila revoluce 1848/1849 otázku **národní rovnoprávnosti**. V Čechách měla zejména vyřešit státoprávní spojení českých zemí a zajistit ústavnost a občanské svobody. Snahy českých liberálů o národní svébytnost však byly v rozporu s cíli německé revoluce. Ta měla zájem na sjednocení všech Němců do jednoho národního státu. O to se snažily jak německé země, tak i Rakousko, jehož součástí byly i české země.

2. Stroje ovládly život

Nastolený absolutismus měl však i **některé kladné rysy**. Dosud stáli v čele venkovských obcí rychtáři, které určovala vrchnost. Po roce 1848 si začali občané sami volit své starosty a obecní výbory (vznikla *obecní samospráva*). Zrušením vrchnostenské správy došlo také k vytváření krajů a okresů.

Přes jistá pozitiva neoabsolutismus vedl k celkovému umrtvení a k oslabení celého systému rakouského státu. To nakonec přimělo císaře v srpnu 1859 k odvolání A. Bacha a Rakousko se postupnými kroky vracelo k ústavnímu systému.

Velké změny k lepšímu nastaly v hospodářském podnikání. Došlo ke zřízení tzv. obchodních a živnostenských komor, které podporovaly **svobodu podnikání**. Živnostenským řádem (1860) byly zrušeny cechy, které dosud středověkými předpisy bránily rozvoji řemeslné výroby. Tato (a ještě další opatření) vedla k urychlení tempa **průmyslové revoluce**. Definitivně byla odsunuta na okraj ruční práce a byly likvidovány manufaktury. Vznikala celá nová výrobní odvětví.

Od druhé poloviny 19. století poznatky první průmyslové revoluce a parní stroj, běžně užívané v Anglii, zdomácněly i v českých zemích. K dovršení průmyslové revoluce došlo v polovině 70. let. K rozvoji měly české země dobré předpoklady: vysokou hustotu obyvatelstva a poměrně rozvinuté tradiční obory (textilnictví, cukrovarnictví, pivovarnictví), v nichž se parní stroj prosazoval nejdříve. Plnému uplatnění bránila zpočátku řídká, i když už budovaná dopravní síť (železnice) a vysoká cena uhlí (přes poměrně bohatá ložiska uhlí). Vzrůst počtu městského obyvatelstva a s tím spojená poptávka po potravinách vedla k rozvoji potravinářského průmyslu; stavěly se nové cukrovary, pivovary, sladovny a škrobárny. Z českých zemí se začal vyvážet do celého světa cukr, rovněž české pivo a slad získaly výbornou pověst. Potravinářství se stávalo oporou českých podnikatelů.

České země se stávaly **centrem průmyslové výroby** v Rakousku; při rozloze 25% a počtu 37% obyvatelstva vyráběly 64% průmyslové produkce celé říše. V podnikání v českých zemích zpočátku převažoval německý a židovský kapitál. Kapitálová slabost českého živlu byla posilována sdružováním se jednotlivých výrobců do družstev a vytvářením malých peněžních ústavů - záložen (reifeisenek, kampeliček) k podpoře podnikání.

Přechod k tovární výrobě a rozšiřování železniční sítě vedlo ke zvýšené poptávce po železe.

V blízkosti uhelných dolů se rozvíjelo *hutnictví*; k nejznámějším železárnám patřily Vítkovické železářny a Kladenské železářny. Nejprudší vzestup zaznamenalo *strojírenství*. Velké strojírenské podniky vznikaly v Praze, v Plzni a v Brně.

Snad nejznámějším strojírenským závodem se staly **Škodovy závody** v Plzni, vyrábějící stroje, motory, důlní zařízení, turbíny a další výrobky. "Škodovka" představovala koncem 19. století největší zbrojovku v monarchii. Koncem 19. století byla založena sláva značky Škoda v Mladé Boleslavi; základy automobilky položili V. Laurin a V. Kliment výrobou jízdních kol, následovala výroba motocyklů a teprve poté se přešlo na výrobu automobilů. První automobil v našich zemích se spalovacím motorem značky *Präsident* byl vyroben v Kopřivnici (1897); jízdu na "autosalon" do Vídně (328 km) urazil za 14, 5 hodiny.

V nových výrobních odvětvích se začal uplatňovat elektrický pohon. V Praze-Karlíně vybudoval první český elektrotechnický závod František **Křižík** a v Praze-Vysočanech elektrotechnickou továrnu inženýr Emil **Kolben**. Oba podniky se významně podílely na elektrizaci železničních drah, továren a domácností.

Rychlý průmyslový vývoj znamenal i změny v sociální a profesní struktuře českého obyvatelstva. Na vrcholu společenské pyramidy místo šlechtické aristokracie jednoznačně stanuli podnikatelé (buržoazie).

V druhé polovině 19. století došlo k podstatným změnám i v **zemědělství**. Téměř všude se již prosazovalo *střídavé hospodaření*. I po roce 1848 zůstali největšími vlastníky půdy šlechtici. Na svých velkostatkách si stavěli nová hospodářství (chlévy, stodoly, sýpky) a zaváděli nové zemědělské stroje (mlátičky, secí stroje, žací stroje). Mohli také více užívat umělých hnojiv, provádět zavodňování a vysušování polí (meliorace). Zaměstnávali mnoho zemědělských dělníků, kteří v nuzných poměrech pracovali a žili na velkostatkách.

Zlepšilo se postavení velkých sedláků. Ti si přikupovali novou půdu a mnozí z nich začali i podnikat. Stávali se spolumajiteli cukrovarů a lihovarů. Na práci si najímali čeledíny a děvečky. Nejpočetnější část venkovského obyvatelstva tvořili drobní a střední rolníci. Vlastnili jen malou rozlohu půdy, která jim nestačila k obživě, a proto odcházeli pracovat do měst na stavby a do továren. Nejhorší postavení měla venkovská chudina, která žila z příležitostné práce a z darů spoluobčanů. Tvář české vesnice se měnila, avšak sociální rozpory přetrvávaly.

3. Všední život

Nebývalé změny v hospodářství se zákonitě promítly i do **života společnosti**. Mnoho lidí opustilo dosavadní způsob obživy a přesídlilo do měst, kde hledalo zaměstnání v průmyslu, obchodu a dopravě. Liberalismus nabídl lidem větší šance k jejich sociálnímu vzestupu. Kapitalistická společnost se stala však i světem daleko větších sociálních protikladů než předchozí společnost. Nižší vrstvy obyvatelstva vedly neustálý boj o přežití.

Zásadně se měnila **podoba měst**.

Stavělo se v empírovém a romantizujících stylech (novogotickém a novorenesančním). Typickými stavbami se staly *činžovní a pavlačové domy* (daleko méně paláce) s pilířovým schodištěm a v 1. patře s balkónem umístěným do ulice nad vchodem. Strohým průčelím se činžovní domy nelišily od účelových staveb (nemocnice, školy, kasárna, úřady). Činžovní domy se budovaly uvnitř původních středověkých hradeb na zbořeništích měšťanských domů z doby baroka a rokoka. Na místě hradeb vyrůstaly restaurace, které se staly cílem promenád, divadelní arény a průmyslové objekty, jako jatka, mlýny, železniční dílny, nové továrny, výstaviště. Ve velkých městech došlo ke změně městské dopravy, kdy vedle kočárů se začaly uplatňovat omnibusy i koňské dráhy, později elektrické dráhy.

V typické městské kuchyni *střední vrstvy* nesměl chybět velký sporák na uhlí (sloužil k vaření a k pečení a také vytápěl kuchyni a bylo možné na něm nahřát žehličku), vedle něj stála kredenc (k uchovávání kuchyňských potřeb a běžných potravin), dále zde byl stůl a židle, výlevka s přívodem studené vody (běžně se ještě chodilo pro vodu ke společnému kohoutku na chodbě domu) a další kuchyňské potřeby: mlýnky a pražiče na kávu, máselnice, lisy na tvaroh, různé nádoby, kruhadla, cedníky, sekáčky, nože, paličky, hrnce, rendlíky apod.

Dělnická rodina žila v malých domcích nebo v bytech pavlačových domů v dělnických čtvrtích. Domky byly pozůstatkem vesnického osídlení. Vedle sebe žili tovární dělníci, různí řemeslníci a zaměstnanci. *Bohaté rodiny* bydlely v městské zástavbě - v nájemních činžovních domech nebo v samostatných domech - vilách. Jejich byty byly několikapokojové, často se salómem, dobře vybavené příslušenstvím a nábytkem. Salón reprezentoval životní úroveň rodiny a umožňoval, aby se v něm scházela při čaji nebo kávě s přáteli a hosty. Nábytek byl většinou ve stylu *biedermeieru* (převažovalo hnědé třešňové lesklé dřevo; typický býval psací stroj se zdobenými židlemi, prosklené skříňky, komody, nástěnné hodiny, obrazy, houpací křeslo apod.). K vybavení domácnosti patřily také stojací sloupové věšáky na šaty, lampy, vázy, lustry.

Měnil se i **způsob trávení volného času**. Mimo běžně a tradičně uctívaných církevních svátků (jakými byly Vánoce a Velikonoce) se začaly prosazovat rozličné slavnosti a zábavy

V městských rodinách se začalo od 40. let 19. století o Vánocích se zdobením vánočních stromků (smrčků a jedliček) různými předměty - ovocem, ořechy, perníčky, šátečky. Ve venkovských rodinách se vánoční stromky objevily až od 60. let a vytlačovaly jesličky (betlémy), na něž se pak chodili lidé dívat do kostelů. Pod stromky se dávaly dárky. *Masopust*, typický svátek pro vesnici, se s příchodem venkovského obyvatelstva do měst přenesl i tam v podobě bálů, merend, maškarních plesů a tanečních zábav. Mnohé typické dny oslav jmenin (svátků) Josefa (19. 3.), Jana (24. 6.), Václava (28. 9.) a Anny (26. 7.) se stávaly všelidovou zábavou s poutěmi a jarmarky (trhy). Každá pouť měla své velké kolotoče, akrobaty, cirkusový zvěřinec, střelnice a jarmareční zpěváky.

K oficiálním oslavám patřily narozeniny císaře, jubilea jeho vlády a vojenské velikonoční parády. Chodilo se do divadel, hospod a kaváren. Vedl se čilý **spolkový život** a začalo se masově sportovat. Na okraji měst vyrostla první sportoviště - fotbalistů, hokejistů a tenistů. V roce 1862 byl založen Sokol; sokolské hnutí se stalo brzy mobilizujícím prvkem širokých vrstev národa. Tělesná kultura vstoupila do vznikající novodobé české průmyslové společnosti; ještě v první polovině 19. století zůstával tělocvik výsadou šlechty a zámožnějšího měšťanstva. Rakouská vláda a katolická církev neměly zájem na jeho masovém rozšíření.

Na vesnicích bylo největším svátkem posvícení (hody), pořádané na oslavu patrona místního kostela. Ukončení žní se slavilo dožínkami, ve vinařských oblastech se sběr vinné révy završil vinobraním. Pověry a obřady se pojily i k důležitým rodinným okamžikům, jakými byly svatby, křtiny, narozeniny i pohřby.

Rozmach technické civilizace se odrazil i v **módě**.

Dámskou módu bohatších žen charakterizovaly od 60. let 19. století tzv. krinolíny (sukně na obručích) se špičatými výstřihy a zdobeným límcem. Pánská móda oproti dámské byla jednodušší a novinkou se stalo sako s vestou. Vedle cylindru nosili pánové nízký a tvrdý klobouk, hůl a boty s nízkými podpatky. Chudší občané si vybírali levnější a konfekční oděvy. V 80. letech se linie ženského oblečení změnila. Šaty velmi těsně obepínaly tělo od krku až po kolena. Pod kolena se sukně rozšiřovala a často vytvářela vlečku. Postupně se délka dámských šatů mírně zkracovala a začaly se nosit boty s vyšším podpatkem. Oblíbenými se staly kožíšky a klobouky. Mužská móda zůstávala střízlivá a málo se měnila.

Ve druhé polovině 19. století patřily české země v habsburské monarchii k nejmzdělanějším. Školská reforma z konce 60. let vytvořila předpoklady pro rozvoj husté sítě **obecního** (základního) **školství**; od roku 1869 byla povinná školní docházka stanovena na 8 let (od 6 do 14 let).

Po ukončení obecné školy mohl žák postoupit buď do trojtřídní měšťanské školy (měšťanky) k prohloubení svých znalostí a k získání praktických dovedností, anebo nastoupit do čtyř typů střední školy: do osmiletého klasického gymnázia, do reálného gymnázia (obě školy byly ukončené maturitou), do čtyřleté reálky (předchůdkyně průmyslových škol) nebo do obchodní akademie (obě školy byly zatím bez maturity). Klasická gymnázia poskytovala výuku klasických jazyků (latiny a řečtiny), antických reálií a historie, reálná gymnázia a reálky zdůrazňovaly přírodní vědy, matematiku, moderní jazyky (angličtinu, francouzštinu, němčinu), kreslení a rýsování. Gymnázia připravovala na univerzitní studium, reálky směřovaly k technice nebo k praktickému povolání. Obchodní akademie vzdělávaly budoucí podnikatele nebo vyšší úředníky. Výuku na těchto středních školách zajišťovali společensky uznávaní učitelé (profesoři), často vykonávající vedle své pedagogické činnosti i vědeckou práci.

Vedle **vysokých škol** (v českých zemích to byla v druhé polovině 19. století technika a univerzita v Praze) podporovaly (od roku 1890) vědeckou činnost *Česká akademie věd a umění*, která navázala na předchozí Královskou českou společnost nauk, *muzea*, různé *nadace* (nejznámější byla Hlávková nadace, vytvořená známým architektem a stavitelem Josefem Hlávkou, který také inicioval založení České akademie věd a umění) nebo *zájmové či profesní spolky*. Jednotlivé vědní obory vydávaly své odborné časopisy nebo sborníky; nejvýznamnějším dílem těchto let (1888-1909) se stal *Ottův slovník naučný*.

Technické a společenské změny, doprovázející průmyslovou revoluci, zasáhly nejvíce do vývoje **architektury**. Bouřlivá výstavba měst vedla ke vzniku účelových staveb - továren, nádraží, tržnic, škol, divadel, mostů. Pro tyto velké budovy byly nejvhodnějšími stavebními styly *novorenesance* a *novogotika*.

Nejznámějšími novorenesančními stavbami byly v Praze Národní divadlo, Národní muzeum a Rudolfinum. Jeho staviteli byli Josef *Hlávka* a Josef *Zítka*. V novogotické přestavbě došlo k dostavbě chrámu sv. Víta na Pražském hradě a k přestavbě Karlštejna. Od konce 19. století se množily *novobarokní* stavby, zejména honosných měšťanských domů. Současně vznikla i *secese*; její klasickou ukázkou je například Obecní dům v Praze. Do architektury pronikl i *kubismus*. K nejznámějším jeho architektům patřili například Jan *Kotěra* a Josef *Gočár*.

Sochařství si libovalo v tvorbě pomníků; pro předlohy se sochaři často obraceli do národní minulosti. Největším tvůrcem té doby byl Josef Václav *Myslbek* (socha sv. Václava na Václavském náměstí v Praze).

České **malířství** vycházelo z tvorby Josefa *Mánesa*, který ve svých dílech spojil obrozenecký romantismus s realismem. Hlavním tématem jeho obrazů byl venkovský člověk. Život prostého lidu nejlépe zachytil ve výzdobě staroměstského orloje v Praze. V Mánesově díle pokračovala celá řada dalších malířů, z nichž nejznámějšími byli Mikoláš *Aleš*, Václav *Brožík* a Julius *Mařák*. Koncem 19. století se začaly prosazovat moderní malířské směry, z nichž si připomeneme zejména *impresionismus* a jeho představitele - Antonína *Slavička*, a *secesní* tvorbu Alfonse *Muchy*.

Největší úspěchy v okolním světě sklízela česká **hudba**. Její vůdčí osobností byl Bedřich *Smetana*, autor oper *Braniboři v Čechách*, *Prodaná nevěsta*, *Dalibor*, *Libuše*, *Dvě vdovy*, *Hubička*, *Tajemství* a

Čertova stěna a také symfonické básně *Má vlast*. Vedle Smetany vstoupil v 70. letech 19. století do českého hudebního života Antonín *Dvořák*, který se stal v New Yorku ředitelem Národní konzervatoře hudby. Z devíti hlavních Dvořákových symfonií se stala nejznámější skladba *Z nového světa*; z jeho oper se nejvíce uvádějí *Rusalka* a *Čert a Káča*. Trojici slavných českých skladatelů doplňoval Leoš *Janáček*, navazující na tradici moravských lidových melodií. Jeho opery, zejména *Liška Bystrouška* a *Její pastorkyně*, ho proslavily na celém světě.

Revoluci v zobrazování světa znamenal vynález **fotografie**. Postupně vznikaly fotografické ateliéry, přecházelo se k fotografování závodů, staveb, výstav a vznikala i vědecká a časopisecká fotografie. Koncem 19. století se v Praze objevily první kinematografy a v roce 1907 zahájilo promítání první pražské kino.

První kino založil U modré štičky v Karlově ulici v Praze kouzelník Dismas Šlambor, který si říkal Viktor Ponrepo. Zvláštností jeho kina byl zvukový doprovod filmu, zajišťovaný Edisonovým fonografem a později dvěma hudebníky - klavíristou a houslistou. Slovní doprovod obstarával sám Ponrepo, který také prodával vstupenky a uváděl diváky na místa. Po představení se s nimi loučil podáním ruky.

4. Národ sobě

Všechny tyto změny byly provázeny **zásadními proměnami** v rakouské monarchii. Neoabsolutistický Bachův experiment skončil v srpnu 1859 a Rakousko se postupnými kroky vracelo k **ústavnímu systému**.

Česká politická reprezentace se snažila od počátku 60. let vystupovat jako jednotná Národní strana na základě programu, který obsahoval požadavek národní rovnoprávnosti, občanských práv a rozsáhlé samosprávy; tato jejich vize zapadala do federalistické představy, která sice vycházela z jednoty říše, avšak s důslednou decentralizací moci. Brzy se však začaly v Národní straně projevovat názorové rozdíly; vedle vůdčího umírněnějšího liberálního směru tzv. *staročechů* (F. Palacký, F. L. Rieger) se začal prosazovat radikálnější proud tzv. *mladočechů* (K. Sladkovský, bratři Grégrové). Proti nim stáli liberální politikové zastupující německé obyvatelstvo Čech a Moravy, odmítající zejména požadavek samostatnosti českých zemí a naopak prosazující program jednotného centralizovaného rakouského státu.

Nakonec nedošlo k přijetí jak centralistické podoby státu, tak i federalistické přeměny, a byl naopak přijat model dualistické změny Rakouska na **Rakousko-Uhersko**, tedy na dvě části: 1. země neuherské (*Předlitavsko*, kam patřily i země české); 2. země uherské (Království uherské neboli *Zalitavsko*). Rakousko-uherským vyrovnáním a vydáním prosincové ústavy (1867) byl učiněn podstatný krok k přebudování absolutistické monarchie v konstituční (ústavní) parlamentní říši. Současně byly však zmařeny všechny naděje a představy české liberální politiky na federalistické státoprávní postavení zemí Koruny české.

S rakousko-uherským vyrovnáním nebyli představitelé českého národa spokojeni. Požadovali, aby se zemím České koruny dostalo stejných práv jako Uhrám. Vzniklý stav pocíťovali jako národní křivdu. Svou nespokojenost dávali najevo pořádáním mohutných protestních **táborů lidu**, které se konaly v letech 1868-1871 na památných místech Čech, Moravy a Slezska (Praha-Vítkov, Říp, Bezděz, Blaník, Oreb, sv. Kopeček, Bílá hora u Brna apod.). Projevem národní hrlosti se stala také v roce 1868 slavnost položení základního kamene ke stavbě Národního divadla v Praze. Císař se klonil názoru, že bude nutné vyjít vstříc českým požadavkům. Po dlouhých jednáních byly sice smlouveny podmínky dohody s Čechy (nazývaly se *Fundamentální články*), podle nichž měli Češi získat dalekosáhlá práva (i když ne tak velká jako Maďaři). František Josef I. dokonce přislíbil, že se nechá korunovat za českého krále. Němci ani Maďaři však nepřáli Čechům a naléhali na císaře; ten nakonec fundamentálky odvolal. Češi se dočkali dalšího zklamání: k česko-rakouskému vyrovnání nedošlo.

Neúspěchy v politice vedly k rozpadu dosud jednotného českého národního tábora. Do popředí se dostávali politici s radikálnějšími názory (**mladočeši**), než dosud zastávali umírnění liberálové v čele s

F. Palackým. Mladočeši se opírali o střední rolnictvo, řemeslníky a drobnou inteligenci a hlásali **aktivní politiku** účasti na státním rozhodování ve Vídni.

Mladočeský názor nakonec převládl. Čeští poslanci, kteří plných 16 let stáli mimo vídeňskou říšskou radu, se vrátili "do Vídně" a dokonce zasedli i do rakouské (předlitavské) vlády. To jim přinášelo dílčí úspěchy; hovoříme o tzv. **drobečkové politice**.

K jejím nejvýznamnějším úspěchům patřilo částečné zrovnoprávnění češtiny s němčinou při jednáních na úřadech, rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou část s vlastním vedením (rektory) a rozšiřování sítě českých škol, z nichž mnohé vznikaly za pomoci dobrovolných sbírek.

Vedení české politiky se ujali od počátku 90. let 19. století mladočeši. Současně s tím začaly vznikat nové **politické strany**. Již od roku 1878 existovala sociálně demokratická strana, působící hlavně mezi dělnictvem; k ní se přidaly další strany, jako křesťansko-sociální strana, národně sociální strana a agrární strana. Hnutí za *všeobecné hlasovací právo*, které tyto strany počátkem 20. století široce rozvinuly, přineslo v roce 1907 úspěch: při volbách v tomto roce mohli poprvé volit všichni muži; ženy získaly volební právo až po vzniku ČSR.

Osobností, která od počátku 80. let 19. století významně ovlivňovala veřejný život v českých zemích, byl Tomáš Garrigue **Masaryk**. Od vytvoření samostatné české univerzity v Praze (1882) na ní působil jako profesor filozofie a sociologie.

T. G. Masaryk se narodil 7. března 1850 v Hodoníně a své dětství strávil v různých vesnicích na Moravském Slovácku, kde jeho otec pracoval jako kočí na císařských statcích. Ještě dříve než na naléhání své matky odešel na gymnázium do Brna, učil se kovářem. Po absolvování gymnázia vstoupil na filozofickou fakultu vídeňské univerzity; zajímal se nejen o filozofii, ale i o jiné vědy (např. o sociologii). Na veřejnosti se uvedl svým neohroženým postojem, kterým zpochybnil pravost starobylých *Rukopisů - královédvorského a zelenohorského*. Tyto Rukopisy byly považovány za doklad mimořádné umělecké a kulturní úrovně starých Čechů; ve skutečnosti však šlo o novodobé padělky z počátku 19. století. Masarykova slova z té doby mají dodnes platnost: *"Čest národa vyžaduje obhájení, resp. poznání pravdy, nic více, a větší je mravnost a zmužilost uznávající omyl, nežli obhajování omylu, jež třeba celý národ sdílí."*

Podobných sporů a polemik zažil Masaryk ještě mnoho. Veřejné mínění stálo mnohokrát proti němu, anebo ho česká společnost prostě nechápala: *"Nejčastěji jsem musel čelit lidem, kteří nevěděli, co říkám."* Masaryk byl nejen velice vzdělaný a čestný člověk, ale na rozdíl od svých vrstevníků si nedovedl představit, že by mlčel k nějaké nespravedlnosti. Tyto vlastnosti osvědčil především v tzv. *Hilsnerově aféře*. Židovský mladík Leopold Hilsner byl obžalován z vraždy křesťanské dívky. Kolem případu se rozvinula protizidovská nálada. Proti tomu vystoupil Masaryk, který se snažil, aby proces s Hilsnerem byl veden nezaujatě a nebyl zneužíván k rasistickým a antisemitským výpadům.

Své názory a cíle vyložil Masaryk v mnoha spisech a pracích. Proti prázdným a líbivým frázím českých politiků stavěl nenápadnou, ale o to důležitější každodenní práci, usilující o zvyšování vzdělanosti a vůbec celkové úrovně obyvatelstva.

Ve druhé polovině 19. století se výrazně zhoršil vztah mezi **českým a německým obyvatelstvem** českých zemí. Byly to dva nejpočetnější národy, jež obývaly české země; v Čechách podíl Němců tvořil zhruba jednu třetinu všech obyvatel, na Moravě jich byly asi jedna čtvrtina. Až do konce 18. století žily obě národnostní skupiny vedle sebe, aniž by docházelo k nějakým střetům. Teprve s formováním národních hnutí (českého a německého) procházeli Češi a Němci procesem, kdy Češi zažívali národní obrození a Němci nastolili představu sjednoceného Německa. V počáteční fázi průmyslové revoluce se němečtí podnikatelé daleko více prosazovali než finančně slabší čeští konkurenti. Klíčový okamžik ve vývoji vztahu Čechů a Němců nastal koncem 40. let 19. století. Byla to revoluce 1848/1849, kdy po počátečním období porozumění se politikové obou národností začali vzájemně vzdalovat, aby se nakonec vytvořilo **"konfliktní společenství"** Čechů a Němců.

Od poloviny 19. století vztahy mezi Čechy a Němci značně ochladly. Mezi oběma národy rostlo odcizení. Vzájemné styky ustávaly. Naopak docházelo k vzájemnému přehlížení. Oba národy pohltil *nacionalismus*, projevující se v různých podobách. Každodenní rozpory vznikaly kvůli podobě škol ve smíšeném česko-německém pohraničí. Podobně se vedly spory o používání češtiny nebo němčiny ve styku s úřady. Nacionální bouře propukly mezi studenty pražské univerzity. Ty se přenesly i do jiných měst (Liberce, Teplic, Chebu). Zpravidla končily krvavými srážkami a výtržnostmi - vytloukáním oken a výloh obchodů, kaváren, úřadů i pouličními rvačkami. Vedle toho existovaly příklady vzájemné spolupráce, zejména ve smíšených česko-německých vesnicích a městech.

Německá menšina neobývala jednotné území, nýbrž několik nestejně širokých pásů v Čechách a na Moravě, zejména v pohraničí, které se začaly označovat jako *Sudety*. Vedle toho existovaly tzv. národnostní ostrůvky ve vnitrozemí, jako např. v Brně, na Jihlavsku, na Vyškovsku.

Od konce 19. století vznikaly různé návrhy na řešení tohoto závažného problému. Uvažovalo se vytvoření uzavřených německých krajů s vlastní samosprávou. Objevila se i úvaha o odstoupení pohraničních výběžků Čech. Němečtí extrémisté dokonce navrhovali vystěhování (odsun) Čechů z českých zemí na Balkán (do Bosny). Došlo i k pokusu o **česko-německé vyrovnání**.

To se nezdařilo v Čechách, naopak na Moravě k tomu došlo. Na Moravě nebyly nacionální třenicemi nikdy tak silné jako v Čechách. Snad proto se v Brně v listopadu 1905 zdejší politikové dohodli na kompromisním ujednání o rozdělení země podle národnostního principu; dohoda se nazývala *Moravský pakt*.

5. Směřování k samostatnosti

První světová válka existující problémy ještě více vyhrtila. Převážná většina Němců z Čech, Moravy a Slezska podporovala válku. Věřila, že společné vítězství Rakousko-Uherska a Německa posílí jejich postavení vůči Čechům. Léta válka jim však přinesla postupné vystřízlivění.

Sarajevského atentátu na následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este 28. června 1914 se Rakousko-Uhersko rozhodlo (na naléhání Německa) využít k válce se Srbskem. Přesně o měsíc později podepsal císař František Josef I. manifest *Mým národům*, jímž oznamoval **vyhlášení války**.

Byl podporován Německem, Bulharskem a Tureckem, které společně s Rakousko-Uherskem vytvořily blok tzv. Centrálních (ústředních) mocností. Na straně Srbska vstoupila do války tzv. Dohoda, tj. Rusko, Francie, Velká Británie, k nimž se postupně přidávaly další státy (například Itálie, Japonsko, Belgie, USA). Nakonec bylo do války vtaženo 28 států z celého světa s 1, 5 miliardou lidí včetně koloniálních oblastí Afriky a Asie. Do armád bylo povoláno přes 70 milionů vojáků.

Vypuknutí první světové války přijala česká veřejnost s rozpaky a s nechtí bojovat *"za císaře pána a jeho rodinu"*. Odpor ještě zvyšovala skutečnost, že čeští vojáci byli nasazováni na východní frontu proti Rusku, k němuž se v českých zemích vázala stará slovanská, rusofilská tradice. Proto se brzy začaly na východní frontě množit dezertéry českých vojáků do ruského zajetí.

Připomeňme si popěvek, který si čeští vojáci notovali při odchodu na východní frontu: *"Červený šátečku, kolem se toč, táhneme na Rusa, nevíme proč."* Záporný postoj k válce souvisel s poklesem sympatií Čechů k habsburskému dvoru, k monarchii. Odvody mužů na frontu probíhaly v českých městech a vesnicích spíše jako pohřební průvody rodinných příslušníků, kteří se loučili se svými otci, syny, manželi, bratry. Pro mnohé to bylo skutečně poslední loučení, i když si to v těchto chvílích nechtěli připouštět. Jinak tomu bylo u Němců. Ti s velkým nadšením, hudbou a jásotem se hlásili k *"tažení na Bělehrad"*.

Vypuknutí války postavilo české politiky před zcela novou situací; většina z nich pokládala Rakousko-Uhersko za vcelku přijatelný státní rámec pro uplatňování českých národních zájmů a *"nechtěla bořit monarchii"*. Postupně se mezi českým obyvatelstvem vyhranil **trojí postoj k válce** a k habsburské monarchii: a) kladný (aktivistický); b) negativní; c) neutrální.

Jednoznačně kladný postoj zaujaly křesťansko-katolické strany, což vyplývalo z jejich tradičního "sepětí s Vídní". Naopak odmítavé stanovisko, projevující se snahou přispět k porážce Rakousko-Uherska a k vytvoření samostatného státu, zaujímala skupina zahraničního odboje v čele s T. G. Masarykem. Většina národa (a také představitelů českých politických stran) se snažila tuto dobu prostě "přežít".

Rakouská vláda od prvních dnů války začala s **potlačováním občanských svobod**. V zemi byl zaveden tvrdý polovojenský režim. Došlo ke zrušení svobody slova, tisku a shromažďování. Byl rozpoután tvrdý postih proti všemu českému. Přestaly vycházet mnohé české noviny a časopisy, cenzura prováděla zásahy do školních učebnic. Byla zakázána činnost Sokola. Mnozí čeští politikové byli uvězněni.

Prohlubující se válečné operace kladly stále větší nároky na **hospodářství**. Veškerá výroba byla podřízena potřebám války. Úspěšně se rozvíjela ta odvětví, která vyráběla bezprostředně pro frontu - zbrojářství, hornictví, metalurgie, koksárenství, textilní a obuvnický průmysl apod. Naproti tomu začalo stagnovat zemědělství, odkud většina pracovníků musela narukovat do války. Na rolnických usedlostech chyběl hospodář, takže veškeré práce spočívaly na bedrech žen, dětí a starých lidí. Zvláště tíživě se tato situace projevila v českých zemích, které nesly hlavní břemeno dodávek pro frontu a zároveň musely zásobovat sebe i alpské země. Byl zaveden přidělový lístkový systém (na potraviny i na některé druhy spotřebního zboží). Mnohdy se však na různé "chleбенky, cukřenky, kávěnky, tabačeny" apod. nic nedostalo. Po celou dobu války se jejich ceny zvyšovaly. Lidé začali pociťovat i nedostatek topiva a dalších běžných věcí. Brzy se vytvořil

černý trh. Všude se keřasilo. Lidé z měst zajížděli na venkov, kde si za přehnaně vysoké ceny nakupovali od sedláků potraviny. Potřeby války způsobily, že byly prováděny rekvizice měděných a mosazných kotlů, klik, konví a nakonec i kostelních zvonů.

V těchto válečných letech nesmírně trpěla úroveň **vyučování**. Místo výuky musely děti sbírat různé kovy, kosti, léčivé rostliny, děvčata pletla rukavice a další součásti vojenského oblečení. Mnoho učitelů muselo narukovat na frontu, a proto se omezovala výuka, třídy se spojovaly a bylo zavedeno polodenní vyučování. V zimě pro nedostatek topiva byly žákům přidělovány úkoly a škola se na určitou dobu uzavřela.

Věková hranice odvedených mužů se jak zvyšovala (dosahovala hranice 50-52 let), tak i snižovala (rukovali i 16-18letí mladíci).

Již v prosinci 1914 odešel do zahraničí prof. **T. G. Masaryk** a zahájil tam politickou činnost vedoucí k **osamostatnění českých zemí**. Svůj zahraniční odboj proti Rakousko-Uhersku vedl nejdříve organizováním skupin Čechů a Slováků žijících zejména v USA, ve Francii a v Rusku, které mu také finančně vypomáhaly. K Masarykově zahraniční akci se připojil ve Francii **E. Beneš** a **M. R. Štefánik**. S jejich spoluúčastí byla již v únoru 1916 vytvořena Česká, později **Československá národní rada**. Posilou pro československý zahraniční odboj byl vstup USA do války (duben 1917) a také demokratická revoluce v Rusku (únor 1917). Od jara 1917 se začalo právě v Rusku vytvářet československé vojsko v zahraničí - **legie**. Vstupovaly do nich čeští a slovenští zajatci (bývalí vojáci). Jejich počet se pohyboval okolo 60-70 tisíc. Tam také počátkem července 1917 u městečka Zborova poprvé vystoupili na straně ruských vojsk proti Rakušanům. Legie vznikaly také v Itálii (asi 20 tisíc mužů) a ve Francii (10 tisíc vojáků).

Přišel rok 1918. Hned na počátku roku (6. ledna) se sešel v Praze "generální sněm poslanců z českých zemí" a přijal tzv. **tříkrálovou deklaraci**, která požadovala vytvoření samostatného, svrchovaného, sociálně spravedlivého a demokratického státu. Touto deklarací definitivně opustila česká politika cestu podpory habsburské monarchie a byl položen základ politickému spojení české domácí politiky se zahraničními aktivitami Masarykovy skupiny.

Současně s těmito aktivitami se rozvíjelo i **masové sociální hnutí**. Bída, hlad a celková militarizace života vyvolaly masové stávkové vlny. Nebezpečných rozměrů nabývala situace v armádě, kde sílily dezerce z fronty (k "nepříteli" nebo skrývání se v okolí svých domovů a odmítání navrátit se na frontu - hovoříme o tzv. zelených kádrech). Docházelo ke vzpourám vojenských jednotek (v jadranském Kotoru, v Rumburku).

Proti vývozu potravin a zboží z českých zemí zorganizovala tzv. **Socialistická rada** (složená ze zástupců sociální demokracie a českých socialistů) 14. října 1918 generální stávkou, která v mnoha českých městech přerostla v politickou akci spojenou s vyhlášením samostatné Československé republiky. Téhož dne došlo v Paříži k oficiálnímu ustavení prozatímní československé vlády v čele s T. G. Masarykem (ministrem zahraničí se stal E. Beneš, ministrem války M. R. Štefánik). V návaznosti na tento akt vydal T. G. Masaryk 18. října politický program vlády, tzv. Prohlášení nezávislosti československého národa (podle místa zveřejnění známé jako **Washingtonská deklarace**). Vytvoření prozatímní vlády a vyhlášení jejího programu představovaly první kroky k ustavení československého státu.

Rozklad mocnářství se nedal již zastavit. Nový císař **Karel I.** (1916-1918) manifestem oznámil, že je ochoten přetvořit Rakousko ve federativní stát. Jeho iniciativa však přišla pozdě. Rakouská vojska na italské frontě neodolala italské ofenzívě. Po zprávě o žádosti Rakousko-Uherska o mír došlo v dopoledních hodinách **28. října 1918** v Praze na Václavském náměstí k živelnému převzetí moci do rukou Národního výboru. **Samostatný československý stát** se stal skutečností. O dva dny později (30. října) se připojili k československé samostatnosti i zástupci slovenských politických stran; v Turčianském Sv. Martině se Slovenská národní rada tzv. **Martinskou deklarací** přihlásila ke společnému státu. V těchto dnech se převrat rozšířil do všech českých měst a obcí v Čechách a na Moravě.

XI. Léta první a druhé republiky

1. Tvář první republiky

První dny republiky nebyly vůbec jednoduché. V první řadě bylo nutné nově vzniklý stát upevnit. Hned po vyhlášení samostatnosti se ujal vlády *Národní výbor*; ten byl však uznávaný jen na území, které obývali Češi. Němci, žijící na českém území, vyhlásili v pohraničí (Sudetech) čtyři samostatné provincie, které chtěli připojit k Rakousku. Na Slovensku nadále zůstávalo maďarské vojsko a četnictvo a odmítalo jej opustit. Podobně i Podkarpatskou Rus, jehož zástupci se vyslovili pro připojení k československému státu, dosud ovládali Maďaři.

Po neúspěšných jednáních s německými politiky v pohraničí byly nakonec do poloviny prosince 1918 vojensky obsazeny Sudety, takže celé území Čech a Moravy se dostalo pod kontrolu centrální pražské vlády. Do konce ledna 1919 bylo rovněž obsazeno Slovensko; české země se spojily se Slovenskem. Nakonec po jednání zástupců Rusínů s T. G. Masarykem vstoupily v první polovině roku 1919 jednotky československé armády na území Podkarpatské Rusi; definitivně byla tato země připojena k ČSR v září 1920.

Mezitím v Praze nově ustavené Revoluční Národní shromáždění sesadilo 14. listopadu 1918 Habsburky z českého trůnu a vyhlásilo Republiku československou (RČS), později nazývanou **Československou republikou** (ČSR). Za prvního prezidenta byl zvolen T. G. Masaryk (1918-1935). Postupně se vytvářel nový demokratický systém vlády. Nejvyšším zákonodárným orgánem se stalo **Národní shromáždění**, které se skládalo z Poslanecké sněmovny a ze Senátu. Občané volili na základě všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasovacího práva. Volit mohly už i ženy. V Národním shromáždění zasedali zástupci politických stran. **Politické strany** významně ovlivňovaly veřejný život v zemi. Podle výsledků parlamentních voleb se ze zástupců politických stran sestavovaly vlády, jež představovaly nejvyšší výkonný orgán ve státě. Protože žádná z politických stran nezískala ve volbách první republiky takový počet hlasů, aby mohla sama sestavit vládu, tvořily se vlády z několika politických stran (koaliční vlády). V Národním shromáždění podporovala takové koaliční vlády většina poslanců. Proti koaličním stranám stály opoziční strany, které vládu kritizovaly.

V Československu působily na tři desítky politických stran (české, německé, slovenské, maďarské, polské, rusínské, židovské). Vzájemně se od sebe lišily názory na uspořádání společnosti a vztahem k státu. K nejvýznamnějším stranám, které podporovaly stávající politický systém, patřily zejména české politické strany - agrární (republikánská), sociálně demokratická, národně socialistická, národně demokratická a lidová. Nejsilnější opoziční stranou se stala komunistická strana, která se vydělila ze sociálně demokratické strany. Podstatně slabší postavení zaujímaly krajně nacionalistické strany, a to zejména německé. Na Slovensku získala největší vliv klerikální ľudová strana.

Československá republika byla rozdělena na **čtyři země**: Českou (se sídlem v Praze), Moravskoslezskou (Brno), Slovenskou (Bratislava) a Podkarpatskou (Užhorod).

Navenek zastupoval stát **prezident republiky**, který byl také vrchním velitelem armády. Prezident podepisoval zákony a jmenoval vládu. Mimořádné postavení a všeobecnou úctu občanů si v těchto letech získal prezident Masaryk, který byl čtyřikrát zvolen do čela státu.

Nejdůležitější význam pro podobu Československa mělo zakotvení základních práv jeho občanů v ústavě. **Ústava ČSR** byla přijata 29. února 1920. Vyhlášovala, že "*lid je zdrojem veškeré moci v Republice československé*".

Ústava zaručovala demokratický charakter republiky a široká práva všem občanům bez rozdílu národnosti, pohlaví, náboženského vyznání nebo politické příslušnosti. Občané měli právo svobodně zakládat strany, spolky nebo sdružení, svobodně se shromažďovat, vydávat noviny, časopisy i knihy. Ústavou byla uzákoněna československá státní vlajka (z více než 20 návrhů zvítězil "modrý klín" mezi bílým a červeným pruhem), státní hymna (vznikla spojením dvou písní:

české písně F. Škroupa "Kde domov můj" z divadelní hry J. K. Tyla Fidlovačka a slovenské lidové písně "Nad Tatrou sa blýska" s textem J. Matušky).

Rozsáhlá vnitřní demokracie vytvořila z Československa významné **středoevropské demokratické centrum**, jakýsi "ostrov svobody" mezi postupně se formulujícími diktátorskými režimy. Republika se stala útočištěm politických emigrantů z různých států střední a východní Evropy (nejdříve maďarských, poté ruských a bulharských, a nakonec německých).

Československá republika usilovala o vybudování rozsáhlého **sociálního zákonodárství**, které by zaručovalo občanům základní sociální jistoty. Byla zavedena osmihodinová pracovní doba. Zdokonalovalo se nemocenské, úrazové a starobní pojištění.

Nově vzniklou Československou republiku obklopovaly jako **sousedé** z velké části státy, které vyšly z války jako poražené (Německo, Rakousko, Maďarsko). Po celé období první republiky byly vztahy mezi nimi a republikou složité; podobně tomu bylo i se severním sousedem - Polskem. Jedinou bezproblémovou hranici mělo Československo na východě republiky s Rumunskem. Nejsložitější vztahy se vytvářely s Německem. To začalo po překonání hluboké hospodářské krize opět hrát v evropské politice velmocenskou roli a vystupovalo jako ochránce všech Němců, tedy i těch, kteří žili za hranicemi Německa. Československo začalo být obviňováno z utlačování německé menšiny.

Základním pilířem **zahraniční politiky** Československa se stal smluvní komplex, který vznikl na mírové konferenci ve Versailles (1919-1920); do obecného povědomí vstoupil pod názvem *versailleský systém*. Nejtěsnější vztahy měla ČSR s *Francií*, což potvrdila v lednu 1924 uzavřená spojenecká smlouva. K posílení středoevropské bezpečnosti měla sloužit tzv. *Malá dohoda*, komplex spojeneckých smluv mezi ČSR, Rumunskem a Jugoslávií.

Československo vzniklo jako **mnohonárodnostní stát**, v němž žilo (podle statistiky z roku 1921) 13,6 milionu obyvatel. Češi a Slováci, dosud usilující o výhodnější postavení v Rakousko-Uhersku, se najednou stali vládnoucími národy. Naproti tomu Němci a Maďaři ztratili své výsady. ČSR bylo budováno na ideji *jednotného "československého" národa*, který měli tvořit Češi a Slováci (dohromady mající 6,8 mil. obyvatel, tj. zhruba 65%). Avšak tato teorie začala brzy vyvolávat na slovenské straně řadu hořkostí, nebyla však na překážku kulturnímu rozvoji *Slováků*.

Národnostní složení Československa nám nejlépe přiblíží následující přehled:

Češi - 51%, Němci - 23,4%, Slováci - 14,5%, Maďaři - 5,6%, Rusíni - 3,4%, ostatní (Židé, Poláci, Jihoslované, Rumuni, Cikáni-Romové) - 2,1%.

Velmi komplikovaně se vyvíjel vztah *Němců* k novému státu. Po počátečním odmítnutí přihlásit se k ČSR se postupně začaly v německém táboře prosazovat hlasy požadující spolupráci s Čechy (zejména v hospodářské oblasti).

Od svého vzniku patřilo Československo k **průmyslově vyspělým** zemím Evropy. Bylo to způsobeno předchozím vývojem, kdy české země představovaly v rámci Rakousko-Uherska nejrozvinutější oblast monarchie. Nejlépe na tom byla těžba uhlí, textilní i obuvnický průmysl a výroba skla. Vysokou úroveň mělo rovněž strojírenství. Naproti tomu Slovensko i Podkarpatská Rus představovaly hospodářsky zaostalé země, převážně agrárního charakteru.

Do světa nejvíce pronikalo spotřební zboží (textil, sklo, porcelán) a některé zemědělské produkty (cukr, pivo, chmel). Dosud neznámá značka *Made in Czechoslovakia* se stávala stále známější. Velký zájem ve světě byl také o lokomotivy, turbíny, mlátičky, zemědělské stroje a zbraně. Největšími závody byly Českomoravská Kolben-Daněk (ČKD) v Praze, Škoda v Plzni a Zbrojovka v Brně. V automobilovém průmyslu se začaly prosazovat značky Tatra, Škoda, Praga, Aero, mezi motocykly kralovala značka Jawa. Firmou světové proslulosti se staly Baťovy obuvnické závody ve Zlíně.

Z malé ševcovské dílny rodiny Baťů vyrostl koncem 19. století obuvnický gigant. Majitel firmy Tomáš Baťa se proslavil zaváděním nejnovějších amerických způsobů výroby (například pásové výroby). Baťa vytvořil ze svých zaměstnanců špičkové odborníky obuvnického oboru. Sociálními výhodami a dobrými výdělky si získal velkou popularitu a úctu dělníků. Stavěl pro ně moderní rodinné domky. "Baťovým botám" se těžko konkurovalo, a to jak co do kvality, tak i co do ceny; typická se stala cena bot zakončená "devítkou".

V **zemědělství** přinesla velkou změnu na vesnici *pozemková reforma*, která rozdělila značnou část šlechtické a církevní půdy mezi rolníky. Do vlastnictví státu přešly z převážné části lesy. V

zemědělství nadále převažovala ruční práce, byla velmi namáhavá a trvala "od slunka do slunka". Československo nedosáhlo za první republiky soběstačnosti ve výrobě potravin a muselo mnohé potraviny dovážet z tradičně agrárních zemí.

Do příznivého hospodářského vývoje v Československu v druhé polovině 20. let 20. století nepříznivě zasáhla **světová hospodářská krize** (1929). Krize vedla k omezování výroby, k snižování mezd a k propouštění lidí z práce. Největší propad nastal v Československu na jaře 1933, kdy výroba poklesla až na 60% oproti roku 1929 a počet nezaměstnaných vzrostl skoro na 1 milion osob. Na mnoha místech propukly stávkové hnutí. Mnoho lidí nemělo peníze na nájemné, a proto bylo nuceno žít v nouzových stávkách - v různých ubytovnách, koloniích, noclehárnách, vyřazených železničních vagónech a někdy i pod mosty. Zejména životní úroveň dělnických rodin se prudce zhoršila. Nezaměstnaným byly přidělovány poukázky na potraviny v hodnotě 10 až 20 Kč na týden. Krizí přirozeně nejvíce trpěly děti. Ty nejchudší dostávaly ve školách přesnídávky a polévky zdarma. Konaly se pro ně sbírky šatstva a obuvi. Hospodářské oživení nastalo až od poloviny 30. let.

2. Život za první republiky

Na otázku, jak se žilo za první republiky, není snadné odpovědět. Nemůžeme říci, že se všem žilo jen dobře. Stejně tak není pravdou, že byl tehdejší život těžký a svízelný pro všechny občany. Československo jako jeden z prvních států na světě zavedlo 8-hodinovou pracovní dobu. Nezaměstnaní pobírali sice malou, ale přece jen nějakou státní podporu. Přesto se společnost nevyhnula stávkám, demonstracím nebo hladovým pochodům.

I když za první republiky nikomu nelítali "pečení holubi do huby", poctivá práce řemeslníka, dělníka, obchodníka, učitele, lékaře či rolníka byla ctěna a zaručovala **slušnou životní úroveň**. Lajdáctví či nepoctivost byly odsuzovány. Vzdělání se všeobecně uznávalo. Peníze se zbytečně neutrácely. Lidé byli značně spořiví. Ženy většinou nechodily do práce, protože muži dokázali rodinu uživit. Přitom existovaly značné sociální rozdíly mezi obyvateli. Zatímco například měsíční plat špičkového bankéře přesahoval částku 8 až 10 tisíc, průměrná měsíční mzda kvalifikovaného dělníka činila zhruba 850-900 Kč. Značné rozdíly v životní úrovni existovaly mezi obyvateli v českých zemích a na Slovensku nebo na Podkarpatské Rusi. Záleželo i na tom, zda lidé žili ve městě nebo na vesnici. U dětí bylo podstatné, zda se narodily do rodiny venkovského domkáře nebo do rodiny statkáře, jestli vyrůstaly v dělnické rodině nebo v rodině továrníka. Tyto skutečnosti vytvářely rozličný životní styl. Nejpočetnější skupinou obyvatelstva, tzv. střední vrstvou, byli úředníci, zaměstnanci pošt a drah, učitelé, lékaři, drobní živnostníci, ale i kvalifikovaní dělníci, jejichž příjmy jim zaručovaly slušný životní standard. Velké rozdíly v životní úrovni byly u nekvalifikovaných a námezdních dělníků, služek a chudiny na straně jedné, a bohatých podnikatelů, velkostatkářů a bankéřů na straně druhé.

Mzdy byly dosti proměnlivé. V období vrcholící konjunktury (1928-1929) dosahovala průměrná měsíční mzda u vybraných profesí přibližně tuto výši: rolník - 550 Kč, dělník - 850 Kč, horník - 950 Kč, učitel - 1 100 Kč, lékárník - 1 300 Kč, vyšší úředník - 1 550 Kč, technik, konstruktér - 1 750 Kč, lékař - 2 800 Kč, ministr - 9 000 Kč. Ceny u vybraného zboží činily (vše za 1 kg): chléb - 2,75 Kč, cukr - 6,40 Kč, vepřové maso - 18 Kč, máslo 20 Kč, salám - 14 Kč, brambory - 50 haléřů. Litř mléka se prodával za 2 Kč, rohlík za 25 haléřů a vajíčko za 55 haléřů. Poměrně drahé bylo pivo - za půllitr tohoto "národního nápoje" se zaplatilo 1,30 Kč. Za zimní kabát se požadovalo od 100 do 500 Kč, košile stála 24 Kč, pánské polobotky nebo dámské lodičky nabízela firma Baťa za 19 Kč. Nejmenší osobní auto zn. Aero se prodávalo za 18 000 Kč. Ideálem bylo vlastnit rodinný domek. Tehdejší způsob půjček si ho umožňoval pořídit značné části obyvatel (ve větších městech vznikaly úřednické nebo učiteléské čtvrti). Ceny menších rodinných domků se pohybovaly od 45-50 tisíc Kč.

Život v těchto letech byl mnohem méně uspěchaný, lidé měli více času pro sebe i pro svou rodinu. Ve vzájemných vztazích bylo více úcty, slušnosti a zdvořilosti, než je tomu nyní. Kriminalita pochopitelně také existovala, ale normální "cti dbalý občan" i malou krádeží by riskoval své "vyvržení" ze společnosti. Lidé hledali *zábavu* a potěšení v jednodušších radostech než dnes. Chaty a chalupy existovaly jen ojedinele. V sobotu se ještě pracovalo, a tak teprve v neděli se vyráželo na výlety. Soukromá auta byla spíše výjimkou. Cestovalo se vlakem, autobusem, pěšky, případně výletním parníkem. Celé rodiny se svačinou v batohu cestovaly do přírody. Ve výletní restauraci se dal levně pořídit oběd. Dovolená se zpravidla trávila u příbuzných na venkově nebo v soukromí či v levných penzionech. Teprve později se začalo jezdit do ciziny, a to především do Jugoslávie k moři. Vyhledávaným rekreačním střediskem byly slovenské Tatry. Školáci se svými učiteli podnikali výlety

do nejbližšího okolí. Známymi postavičkami se v těchto letech staly "taťulda" Spejbl a jeho nezbedný "synátor" Hurvínek. Oblíbenou zábavou nejširších vrstev byl *biograf*, zpočátku němý, teprve od 30. let se zvukem. Chodilo se do *divadel*, ve velkých městech to byly profesionální scény, v menších městech a na vesnicích ochotnická divadla. Velkou popularitu si získával *rozhlas*. Mládež při něm tančila stejně jako při gramofonu. Vedle ochotnických divadelních představení se hlavně na venkově pořádaly *plesy a zábavy* - hasičské, myslivecké, sokolské; v městech jim konkurovaly především "baráčnícké". Bary a noční podniky ve městech přitahovaly spíše jedince z "vyšších kruhů". Běžnou nedělní dopolední činností většiny rodin byla přítomnost na náboženských bohoslužbách v kostele.

Tělesný pohyb i cvičení byly mnohem rozšířenější než dnes. Vrcholovým sportem se zabývalo málo lidí. Sportování bylo soustředěno do různých tělocvičných spolků. Nejznámější byl *Sokol*, kde se dbalo i o vzdělávání členů a o jejich mravní výchovu. Vrcholem sokolských cvičení bývaly slety. Dalšími tělocvičnými spolky byl Orel (sdružující katolicky smýšlející občany) a Dělnická tělovýchovná jednota. Velkou oblibu si získával tenis, lyžování a hokej. Na kdejakém rybníku se v zimě bruslilo. V létě podél řek i rybníků stávaly plovárny. Značně rozšířená byla také pěší turistika. Nejpopulárnějším sportem byl fotbal, v němž kralovaly dva pražské kluby - AC Sparta a SK Slavia. Vrcholem sportovního dění už tehdy bývaly olympijské hry.

Velká pozornost byla věnována rozvoji **školství**. Pro děti předškolního věku existovaly mateřské školy. Po skončení povinné školní docházky mohli žáci přecházet na gymnázia nebo na různé odborné školy - průmyslové, hospodářské nebo obchodní akademie. Do školního roku 1931/1932 byl nejvyšší počet žáků ve třídách stanoven na 70, poté byl snížen na 60 žáků. Vedle státních škol, jichž byla většina, existovaly také soukromé a církevní školy, případně podnikové vzdělávací ústavy. Zejména u dívek nacházely velkou oblibu různé rodinné školy, které učily praktickým domácím činnostem - praní, vaření a další péči o domácnost. Po absolvování střední školy mohli zájemci nastoupit na vysokou školu - univerzitu nebo techniku.

Velmi oblíbenou dětskou i mládežnickou organizací byl Československý *junák - skaut*. Populární se stalo jejich heslo: Bud' připraven! V junáku se ctily základní mravní zásady, mezi něž patřilo zejména, že silnější má chránit slabšího, smysl pro čest a kamarádství. "Desatero", jakýsi zákon skautů, přikazovalo dále, že skaut musí být pravdomluvný, musí pomáhat jiným, být zdvořilý, být ochráncem přírody a "cenných lidských výtvorů", poslušný rodičů, veselý myslí a spořivý. Vztah k poctivé práci měl pro skauty trvalou hodnotu na celý život.

3. Cesta k zániku ČSR

Od poloviny 30. let se začala **zhoršovat situace** uvnitř republiky. Postupně sice ustupovala hospodářská krize, klesal počet nezaměstnaných a oživovala se výroba, avšak narůstal tlak na demokracii. Po nástupu A. Hitlera k moci v Německu v roce 1933 se českoslovenští politikové stále více obávali o další osud republiky. Prakticky se rozpadl versailleský systém, sláblo postavení Francie v Evropě a taktéž význam Malé dohody. Komunisté, fašisté a nacionalisté otevřeně útočili proti základům demokracie v Československu. Německé a maďarské nacionalistické strany obviňovaly československý stát ze vzniklé hospodářské krize. Hlinkova slovenská ľudová strana stále důrazněji žádala autonomii pro Slovensko

V prosinci 1935 těžce nemocný prezident T. G. Masaryk ve svých 85 letech abdikoval a novým prezidentem byl zvolen dosavadní ministr zahraničí *Edvard Beneš* (1935-1938). V té době se Československo stále více dostávalo do mezinárodněpolitické izolace. Nastalo období přímého **ohrožení republiky**. Německé sudetoněmecké hnutí zcela bez okolků mířilo k rozbití republiky. Pod heslem "jednotné vlastenecké fronty všech Němců" se jeho představitelka - Sudetoněmecká strana - v čele s vůdcem Konrádem Henleinem stále více sblížovala s nacistickými organizacemi v Německu. Jejich společným cílem bylo připojit sudetské území k Německu. O osudech Československa se začalo **rozhodovat v zahraničí**.

Po **bouřlivém létu 1938** přišlo září téhož roku a s ním tragické rozuzlení. Po celé léto byl západními velmocemi (Francií a Velkou Británií) vyvíjen nátlak na československou vládu, aby

poskytla sudetským Němcům stále větší ústupky. Přitom se situace v pohraničí vyhrocovala novými nepokoji. Henleinovci se zde snažili uchopit moc. Vláda vyhlásila na většině pohraničního území *výjimečný stav*. Nakonec byla koncem září 1938 vyhlášena *všeobecná mobilizace*. Místo obrany proti Hitlerovi se však stalo něco jiného.

V bavorském městě **Mnichově** se 29. září 1938 uskutečnila "schůzka čtyř" - konference evropských velmocí - Velké Británie, Francie, Německa a Itálie. Bez přizvání československých zástupců zde došlo k podpisu dohody o odstoupení pohraničních území českých zemí Německu. Zrada západních spojenců byla dokonána. Od 1. října 1938 mluvíme o *druhé republice*.

Pomnichovská republika byla výrazně zmenšena: ztratila zhruba 30% území, skoro 5 mil. obyvatel a významné oblasti průmyslu (těžby uhlí, odvětví lehkého průmyslu). V prvních dnech října obsadila německá armáda pohraniční oblasti Čech a Moravy a připojila je k Německu. S požadavky na československé území vystoupilo současně Polsko a Maďarsko; Polsko zabralo Těšínsko a část severního Slovenska, Maďarsko pak jižní část Slovenska a jižní část Podkarpatské Rusi. Prezident Beneš abdikoval. Slovensko a Podkarpatská Rus získali autonomii; byly tam vytvořeny autonomní vlády. Nový stát se nazýval **Česko-Slovensko**. Postupně byl zrušen demokratický systém pluralitní demokracie.

Nové vedení státu se snažilo i za cenu podřízování se Německu udržet Česko-Slovenskou republiku. To však neměl v úmyslu Hitler. Na jeho nátlak došlo 14. března 1939 ke vzniku samostatného slovenského státu. Současně zahájila maďarská vojska okupaci zbytku Podkarpatské Rusi.

Poslední akt tohoto rozkladného procesu se odehrál v Berlíně v noci ze 14. na 15. března 1939. Benešův nástupce v prezidentském úřadě dr. Emil Hácha podepsal pod Hitlerovým nátlakem prohlášení, v němž odevzdal osud českého národa do rukou Německa. Německá armáda začala obsazovat zbytek území Čech a Moravy. Hned následujícího dne, 16. března 1939, vyhlásil A. Hitler v Praze **Protektorát Čechy a Morava**. České země byly začleněny do Velkoněmecké říše.

XII. Období protektorátu

Šest let německé okupace patří k nejtěžším úsekům českých dějin. Vyhlášením protektorátu se dostala moc do rukou německé vojenské správy (klíčové postavení v ní měl říšský protektor), která nastolila *režim teroru* opřený o okupační armádu a policii (gestapo). Zachování některých okleštěných českých institucí (úřadu státního prezidenta, protektorátní vlády a místní samosprávy) mělo budit zdání protektorátní autonomie. Parlament byl rozpuštěn, politické strany a mnohé spolky (jako například Sokol, Junák) byly zakázány. Nadále zůstalo zachováno české četnictvo i policie a také s redukováným stavem (o počtu asi 7 500 mužů) armáda (jako tzv. vládní vojsko). Už v červenci 1939 byla nařízena všeobecná pracovní povinnost a krátce nato bylo zavedeno přidělové zásobování potravinami (to vedlo k "černému trhu"). Všichni dospělí obdrželi občanské průkazy a pracovní knížky.

Němci zavedli v protektorátu německo-české nápisy a nařídili na veřejných budovách vyvěšování praporů s hákovým křížem. Přejmenovaly se názvy ulic, přičemž se často nesmyslně překládaly i místní názvy; tak například ze známé pražské Vodičkovy ulice se stala Wassergasse. **Národnostní útisk** zasahoval do všech oblastí veřejného života. Vše, co připomínalo první republiku a legionářskou tradici, muselo být odstraněno, ať se jednalo o státní znak, sochu (zejména T. G. Masaryka) nebo pamětní desku. Změnila se podoba vlajky; tu nyní tvořily tři pásy: odshora bílý, uprostřed červený a dole modrý. Na ulicích se začalo jezdit, podobně jako v celém Německu, vpravo (dosud se jezdilo vlevo). Úředníci museli povinně skládat zkoušky z němčiny, a když neobstáli, byl jim snížen plat. Za poslech zahraničního rozhlasu byly vynášeny tvrdé tresty, dokonce i tresty smrti. Na radiopřijímačích

muselo být přípevně varování: Gedenkt des Todes! (Pamatujte na smrt!). Okupanti připravovali i přesídlení a fyzickou likvidaci části českého národa.

Brutální teror zesílil od konce září 1941, kdy se stal zastupujícím říšským protektorem Reinhard Heydrich. Gestapo zatýkalo. Heydrich přišel s plánem na "vyčištění českomoravského prostoru od českého živlu": zhruba 40-60% zdejšího obyvatelstva hodlal poněmčit, zbytek přemístit do prostoru kolem Ledového moře. S jeho působením v protektorátu je spojeno i řešení **židovské otázky**. Nejdříve byla vůči Židům (na území protektorátu jich zůstalo po emigraci do ciziny asi 90 tisíc) vydána různá diskriminační nařízení (byl jim zakázán přístup do restaurací a kaváren, divadel, kin a na sportoviště, nesměli pracovat na úřadech a vykonávat různá povolání, jejich děti nesměly navštěvovat vyšší školy, Židé starší šesti let museli nosit žlutou šesticípou hvězdu s černým nápisem Jude - Žid apod.) a poté se přistoupilo k jejich soustředování do koncentračních táborů, kde jich byla většina umučena. Podobný osud stihl i české *Romy-Cikány*; nejdříve zákaz kočování a poté koncentrační tábor.

Silný tlak byl okupanty vyvíjen na **školství** s cílem potlačit vzdělanost a odnárodnit českou mládež. Některé učebnice byly vyřazovány, v jiných se přelepovaly "závadné části". Zvláště z učebnic dějepisu byl odstraňován text, který připomínal českou minulost. Počet hodin dějepisu, občanské výchovy a češtiny byl podstatně snížen; naproti tomu němčině se vyučovalo již od 1. ročníku obecné školy (4 hodiny týdně, od 3. ročníku dokonce 7 hodin).

I za těchto ztížených podmínek chodili lidé dál do kina, i když promítání filmů začínalo týdeníky, které oslavovaly "udatné vítězné německé vojáky". Hrála se i divadla, vydávaly se knihy, časopisy a noviny. Vše však podléhalo přísné cenzuře.

Přesto zejména divadla a kina plnila (až do uzavření) "buditelskou" úlohu. Populární herecká dvojice Voskovec-Werich emigrovala do USA. Uzavřeno bylo levicové divadlo Děčko a jeho šéf E. F. Burian byl uvězněn. Nakonec v září 1944 uzavřeli nacisté všechny české divadelní scény. Již předtím bylo mnoho divadelních her zakázáno, jako například Jiráskova Lucerna nebo Tylova Fidlovačka; Strakonický dudák se však hrál. Vedle profesionálních divadel ovšem působila také amatérská divadla, zejména v menších městech či na venkově ochotnické spolky. O mnoho lépe než divadlo na tom nebyl ani film. Také filmoví tvůrci se obraceli často k minulosti, a tak v této době vznikla i řada dodnes klasických děl; za všechny uvedme filmovou adaptaci Babičky, Nezbedného bakaláře, Pohádku máje či Muzikantskou Lidušku. Většinu produkce ovšem tvořily veselohry nebo nenáročné "sladřáky".

Součástí připravované **germanizace** byla také opatření v **hospodářství**. Uzavíraly se menší továrny a živnosti, jejich zaměstnanci odcházeli na nucenou práci do Německa. K nim později přibyli i mladí lidé. Pracovní doba se v některých oborech prodlužovala až na 60 hodin týdně. Německý kapitál postupně ovládl české banky; určený kurs vyžadoval 10 korun (K) za říšskou marku.

Podstatně se zhoršila životní úroveň obyvatelstva. Potravin a některé další zboží bylo na lístky. Občané proto trpěli podvýživou a zvýšenou nemocností. Především dětem se nedostávalo mléka, ovoce a zeleniny.

Měsíční přiděl potravin na jednoho občana činil na jaře 1944 například: 1,75 litru mléka, 16 dkg sádla, 0,65 kg masa a uzenin. Lidé z měst zajížděli na venkov, kde nakupovali mouku, máslo, sádlo, vajíčka nebo maso, aby si "přilepšili". Katastrofální byl nedostatek pohonných hmot, takže osobní automobily (mnohé byly zabaveny) jezdily také na dřevoplyn nebo jiná náhražková paliva.

Většina českého obyvatelstva odmítala protektorátní zřízení, i když to nemohla otevřeně dát najevo. Každý takový nesouhlas byl tvrdě trestán. Lidé žili v neustálém strachu před *gestapem*, ale také před českými udavači (konfidenty). Jen menší část obyvatelstva začala s německými okupanty spolupracovat, tedy *kolaborovat*.

Podobně se našly menší skupinky občanů, zpočátku zejména vojáků-důstojníků, které byly odhodlány postavit se *proti okupantům*. Postupně docházelo na mnoha místech protektorátu k spontánním projevům nesouhlasu s okupací (strhávání nacistických symbolů a vyhlášek, veřejný zpěv národních písní, malování protiněmeckých nápisů nebo masová účast občanů na různých vzpomínkových akcích).

Největším projevem protestu se stal 28. říjen 1939 - výročí vyhlášení československé samostatnosti. Nejbouřlivější demonstrace proběhly v Praze. Pohřeb jedné z obětí střelby do demonstrantů (medika J. Opletala) se stal podnětem k novým srážkám občanů s německou policií. Okupanti přistoupili k tvrdému zásahu proti inteligenci. V noci ze 16. na 17. **listopad 1939** byly obsazeny studentské koleje v Praze a v Brně. Došlo k zatýkání studentů, devět jich bylo popraveno, okolo 1 100 jich bylo zavlčeno do koncentračních táborů. Všechny české vysoké školy byly uzavřeny.

Už v roce 1939 začaly vznikat na území protektorátu první **domácí odbojové organizace**. Mimo důstojníků se do odboje (organizace *Obrana národa*) zapojili legionáři, sokolové, ale i učitelé a

dělníci. Vedle tohoto *občansko-demokratického odboje* vystupovali proti okupantům také *komunisté*, avšak ti většinou odmítali s ním spolupracovat. KSČ si ustavilo své zahraniční vedení v Moskvě. Teprve po vstupu SSSR do války s Německem (červen 1941) se situace změnila. Nastalo sblížení obou domácích odbojových center. Současně se začal formovat i **zahraniční odboj**. První emigranti směřovali do Polska, kde byla ustavena první československá zahraniční jednotka. Po porážce Polska se část této jednotky přesunula do Sovětského svazu a zbytek do Francie. Zde se (v Paříži) začalo vytvářet středisko zahraničního odboje včetně vojska. Po porážce Francie (červen 1940) se českoslovenští vojáci přesunuli do Anglie, kde se zapojili (zejména letci) do *bitvy o Anglii*. Do čela zahraničního odboje byl postaven jako prezident **E. Beneš** (1940-1948). V Londýně byla ustavena československá exilová vláda v čele s J. Šrámkem.

Brutalita a germanizační tlak, zesílený po příchodu R. Heydricha do Prahy, vedly zahraniční odboj k rozhodnutí odstranit zastupujícího říšského protektora; z Londýna byli do protektorátu vysláni parašutisté, z nichž dva (Čech Jan Kubiš a Slovák Jozef Gabčík) provedli v Praze-Kobylisích dne 27. května 1942 **atentát na R. Heydricha**. Tento statečný čin, znamenající likvidaci jednoho z nejvýznamnějších nacistů, vzbudil ve světě mimořádnou pozornost.

Heydrichova smrt rozpoutala v protektorátu zběsilý teror nacistů - tzv. *heydrichiádu*. Zasedaly stanné soudy a vyhlášovaly rozsudky smrti, často jen za schvalování atentátu. Docházelo k masovým popravám a k hromadnému zatýkání. Počátkem června 1942 byla vypálena a srovnána se zemí obec Lidice na Kladensku, 192 mužů bylo zastřeleno, ženy a děti byly odvečeny do koncentračního tábora. Krátce nato stihl podobný osud osadu Ležáky na Chrudimsku.

Během války bojovali **českoslovenští vojáci** na různých místech světa. V rámci britské armády bojovali letci, dělostřelci i pěšáci (na Středním Východě, v severní Africe, později v západní Evropě). Nejsilnější vojenská jednotka vznikla v Sovětském svazu. Od jara 1943 byla nasazena na východní frontě proti německé armádě (osvobozování Kyjeva a dalších míst na Ukrajině, v Bělorusku, později v Polsku a nakonec i v Československu - boje na Dukle). Mnoho Čechů a Slováků se také účastnilo partyzánských bojů v Jugoslávii a v severní Itálii; po vypuknutí Slovenského národního povstání bojovali Češi na povstaleckém území na Slovensku.

Odboj v protektorátu zesílil od poloviny roku 1944; množily se tzv. *desanty* (zejména ze Západu), které zakládaly *partyzánské skupiny* (na Valašsku, Českomoravské vysočině a Dražanské vrchovině).

Blížil se konec války. Zaktivizovala se činnost londýnské vlády a prezidenta Beneše. Ta byla jednoznačně soustředěna na **obnovení svobodné a samostatné Československé republiky** a její zabezpečení do budoucna. Zárukou jí měla být účast ČSR v protihitlerovské koalici a členství v rodící se Organizaci spojených národů. K obnovení mezinárodní prestiže Československa přispěla rovněž anulace podpisů Velké Británie a Francie pod mnichovskou dohodou. Vedle prozápadní orientace se Beneš rozhodl upevnit vztahy s SSSR. Podle jeho představ mělo poválečné Československo hrát úlohu jakéhosi mostu mezi Západem a Východem. Proto také podepsal v prosinci 1943 v Moskvě československo-sovětskou smlouvu o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci; jak se brzy ukázalo, v těchto úvahách se Beneš zmýlil.

Osvobozování ČSR probíhalo od podzimu 1944 v několika etapách. Zahájeno bylo od východu - přes Dukelský průsmyk se probíla sovětská vojska spolu s 1. československým armádním sborem. V závěrečné etapě (od dubna do května 1945) bylo osvobozování dokončeno na Moravě a v Čechách. Ve stejné době se k západní hranici ČSR přiblížila americká armáda a vstoupila na její území. Počátkem května (5. 5.) vypuklo v Praze povstání, které ovlivnilo poslední fázi války. I po kapitulaci Němců v Praze (8. 5.) pokračovaly některé německé jednotky v boji v pražských ulicích. Jejich odpor definitivně zlomily sovětské tankové jednotky, které pronikly ráno 9. května 1945 do Prahy. Československo bylo opět svobodné.

XII. České země v posledním půlstoletí

1. Poválečný vývoj

Po šesti válečných letech začínal nový život. Nadšení nad osvobozením bylo obrovské. Lidé vítali spojenecké vojáky s květinami, nejčastěji s kvetoucími šeríky. Rusové byli přijímáni jako slovanští bratři. Lidé očekávali budoucnost s důvěrou, většina z nich ji spojovala s představou demokratického, ale zároveň sociálně spravedlivého státu. Byly obnovovány všechny **demokratické svobody**, i když se postupně začalo ukazovat, že demokracii jsou postupně "přistřihována křídla".

Tak například vytvořením politického systému tzv. *Národní fronty* byl porušen základní pilíř demokracie - svobodná existence různých politických stran; v českých zemích byly povoleny jen čtyři strany, z nichž tři se hlásily k socialismu (i když každá z nich měla o něm jinou představu): KSČ, sociální demokracie a národně socialistická strana; jako nesocialistická strana se deklarovala lidová strana. V nastalém čase odplaty docházelo bohužel k porušování právního řádu. Bylo přirozené, že lidé požadovali, aby nacističtí zločinci, ale i udavači a kolaboranti byli po zásluze potrestáni. Avšak způsob, jak k tomu docházelo, nebyl správný. V mnoha případech se jednalo jen o soukromou pomstu nebo vyřizování účtů. Současně také probíhal boj o moc. Za kolaboranty byli mnohdy označováni i lidé zcela bezúhonní, či dokonce odbojáři. Docházelo k případům, kdy stačilo udání vedené závistí, zlou vůlí nebo horlivou snahou zakrýt vlastní vinu.

Všední život přinášel sebou každodenní starosti vyplněné prací i sháněním základního živobytí. Přetrvával nedostatek potravin, takže nadále zůstal v platnosti lístkový systém (ještě 8 let). "Černý obchod" a šmelina neustávaly ani po válce. Mnozí lidé kšeftovali s dodávkami potravin a šatstva, které přicházely do Československa z amerických armádních skladů; tuto pomoc organizovala mezinárodní organizace Spojených národů pro okamžitou pomoc a první obnovu, dobře známá pod zkratkou UNRRA (jednalo se o potraviny, léčiva, oděvy, spotřební zboží, stroje, automobily, ale také pro děti přicházela čokoláda a kakao).

K největším poválečným změnám došlo ve **vlastnických vztazích**. Zklamání z velké hospodářské krize ve 30. letech se projevilo touhou budovat sociálně spravedlivý stát. Cesta k tomu měla vést přes **znárodnění** největších průmyslových závodů a přes hospodářské plánování; v říjnu 1945 byly znárodněny doly, energetické závody, velké průmyslové podniky (nad 500 zaměstnanců, v některých odvětvích i pod touto hranicí), banky a pojišťovny. Současně byl konfiskován majetek Němců, kolaborantů a zrádců, stejně jako i jejich půda, zejména v pohraničí. Ta byla přidělována českým rolníkům.

"Mnichovem" a nacistickou okupací českých zemí se značně přiosvětlil **vztah Čechů k sudetským Němcům**. Byli to především oni, kdo měli na svědomí zničení Československé republiky v roce 1938. Češi na vlastní oči viděli, jak se ve velké většině sudetští Němci ztotožnili s nacismem. Pamatovali si, jak se zbraní v ruce bojovali za Hitlerovu "Třetí říši", a jak aktivně podporovali okupační správu v protektorátu. Nikdo nemohl zapomenout na tisíce českých obětí za druhé světové války, na koncentrační tábory a na německé plány násilného vysídlení českého národa z vlasti a na jeho totální germanizaci. To vše vyvolávalo u většiny Čechů vlnu emocí, která přerostla v živelnou nenávist vůči všemu německému, což se "přetavilo" v myšlenku na hromadný **odsun Němců** z českých zemí.

Nahromaděná nenávist vůči Němcům propukla bezprostředně po skončení války. Někteří Češi si počínali stejně jako nacisté. Docházelo k napadání Němců na ulicích, k jejich bití, k týrání i k ponižování. Většina z nich byla shromažďována ve sběrných táborech. Němci museli nosit na rukávu bílé pásky a byla jim uložena pracovní povinnost. Na několika místech dokonce došlo k masovým vraždám německých občanů. Hned koncem května 1945 se začalo s "**divokým odsunem**", který představoval živelné vystěhovávání (vyhánění) německého obyvatelstva z českého a moravského pohraničí do Rakouska a Německa. Ze svých domovů byli často vyháněni i nevinní němečtí občané. Těto situace využívali čeští dobrodruzi a kořistníci (tzv. zlatokopové), kteří vykrádali opuštěné domy a hospodářské usedlosti. Po protestech Spojenců byl v srpnu 1945 tento způsob odsunu zastaven. Na Postupimské konferenci bylo 2. srpna 1945 přijato rozhodnutí Spojenců o odsunu Němců z Československa, Polska a Maďarska, a to na základě nesprávného principu kolektivní viny.

Organizovaný odsun z ČSR začal koncem ledna 1946. Němečtí občané byli odvázeni ve vlakových soupravách. Dohled nad odsunem převzala mezinárodní kontrolní rada. Vlaky byly doprovázeny zdravotní službou. Vysídlení museli zanechat v Československu veškerý majetek, směli si vzít sebou jen osobní zavazadlo o váze 30 až 50 kg, peníze do výše tisíc marek a potraviny na tři dny. Do konce října 1946 byl odsun prakticky dokončen; ČSR opustily zhruba 3 miliony Němců. V zemi zůstalo asi 250 tisíc Němců; tento počet se v následujících letech dále snižoval.

Odchod (odsun) německých dělníků a horníků vyvolal v Československu mnoho problémů; došlo k narušení výroby v továrnách, chyběli pracovníci v severočeských dolech.

První poválečné roky se nesly v duchu písně "*Vyhrňme si rukávy...*" Byly organizovány různé brigády, soutěže a manifestační oslavy. Lidé po prožitých hrůzách války znovu začali vychutnávat příjemné stránky života. Mnoho rodin se těšilo z návratu svých blízkých z emigrace nebo z koncentračních táborů a věznic. Ne všichni však měli takové štěstí. Konaly se různé bouřlivé schůze a mítinky, o politice se živě diskutovalo na ulicích, v kavárnách a hospůdkách, ale i mezi přáteli a v rodinách. S nadšením byly obnovovány všechny spolky a organizace. Koncem listopadu 1945 byly staženy z našeho území sovětské a americké vojenské jednotky. Československo bylo jediným státem ve střední a východní Evropě, kde koncem roku 1945 nebyla žádná cizí vojska.

Za této situace došlo v květnu 1946 k prvním poválečným (a na dlouhou dobu i posledním) svobodným **parlamentním volbám**. Po dlouhých jedenácti letech byly opět výlohy, sloupy a ploty polepeny volebními hesly, v nichž všechny čtyři politické strany slibovaly voličům "modré z nebe". Voleb se mohli poprvé zúčastnit mladí lidé od 18 let a také vojáci. V českých zemích zvítězila s převahou KSČ (dostala zde 40% hlasů).

Po parlamentních volbách se postoje politických stran stále více rozcházely. Komunistická strana s heslem "*Za většinu národa*" a dalšími demagogickými sliby si získávala mezi lidmi (zvláště mladými) sympatie. Na druhé straně narůstala **krize v politickém systému Národní fronty**. KSČ se snažila o získání veškeré moci v zemi.

Jestliže KSČ přecházela do ofenzívy, nekomunistické strany zaujímaly spíše vyčkávací stanovisko. Nedokázaly stmelit zastánce demokracie v zemi. Zatímco komunisté mobilizovali veřejnost, nekomunistické strany se spoléhaly na ústavní mechanismy. Nekomunistickému tábora chyběl uznávaný vůdce. Schylovalo se k rozhodnému střetnutí.

Dne 20. února podali ministři národně socialistické, lidové a slovenské Demokratické strany demisi. Domnívali se, že jejich odchodem z vlády bude vzniklá **vládní krize** řešena vytvořením nové vlády, v níž budou mít oni vedoucí postavení. Jejich postup však nebyl ani politicky ani organizačně připraven; demisi nepodali ministři sociálně demokratické strany a rovněž oba nestraniční ministři. Tak se stalo, že odstoupila menšina ministrů. Podle ústavních zvyklostí nebylo za této situace nutné sestavit zcela novou vládu, ale premiér K. Gottwald mohl doplnit vládu o nové ministry (nakloněné komunistům). Nakonec šestidenní krize skončila podle komunistického "scénáře": prezident Beneš přijal demisi ministrů a současně na Gottwaldův nátlak jmenoval novou vládu "obrozené" Národní fronty, v níž měla převahu KSČ. Únorová krize byla vyřešena porážkou demokratických stran a vítězstvím KSČ. V ČSR nastávalo období **vlády jedné strany**, přičemž byly zachovány všechny instituce demokratického státu (prezident, parlament, vláda), avšak byly vyřazeny z vlivu na řešení politické krize. Tak byl u nás během několika dnů nastolen **totalitní režim**.

2. Od totalitní moci k demokracii

Únorový komunistický převrat znamenal přerušení vazeb Československa se západní Evropou a naopak přinesl jeho pevné připoutání k Sovětskému svazu. Formálně sice dál existovala Národní fronta, ale stala se jen "křovím" pro politický monopol moci KSČ. Jediným povoleným státním učením byl marxismus-leninismus, hlásající **třídní boj a diktaturu proletariátu**. Razilo se heslo: "Kdo nejde s námi, je proti nám."

Již v dubnu 1948 byl přijat **zákon o jednotné škole**, který sjednocoval školy střední a školy měšťanské do jednotné školy. Po téměř stoletém vývoji došlo u nás k odstranění osmiletých gymnázií. Současně byla školní docházka prodloužena na 9 let. Po zavedení jednotné školy se přistoupilo k "očistě" škol. Byly zavedeny nové učební osnovy, které byly plně podřízeny komunistickému učení. Došlo k přepracování učebnic, zejména dějepisu. Z nich muselo zmizet vše, co připomínalo demokratickou minulost; tak se například z dějin vytratil T. G. Masaryk, a pokud zůstal, pak byl líčen jako "protilidový prezident, který nechal střílet do dělníků". Dějiny první republiky se zúžily na boj KSČ proti "zrádné buržoazii a panské koalici". Pro dějiny lidstva byl zdůrazňován "světodějný význam Velké říjnové socialistické revoluce a mohutného Sovětského svazu".

Právně byla všechna opatření komunistické vlády zakotvena v nové *Ústavě 9. května*; prezident E. Beneš ji odmítl podepsat a vzdal se svého úřadu. V červnu 1948 byl zvolen novým prezidentem komunistický vůdce *Klement Gottwald* (1948-1953).

Trvalou součástí života se staly **masové perzekuce** proti občanům, kteří zastávali odlišné politické názory. Na základě Stalinovy teorie o zostřování třídního boje docházelo k "vyhledávání nepřátel a škůdců lidu", a to na každém kroku a za každou cenu. Docházelo k propouštění politicky nepohodlných zaměstnanců, úředníků, učitelů, důstojníků bezpečnosti a armády. Byly zřizovány tábory nucených prací. Stačilo, aby byl občan označen za "třídního nepřítele", a hned náležel do skupiny "bývalých kapitalistů, živnostníků, kulaků či nepřátelské buržoazní inteligence". Postupně začalo docházet k **politickým procesům**. Veškerý politický život v zemi byl umrtven. Před komunistickou diktaturou přechaly na Západ tisíce lidí.

Ihned po únoru 1948 byla zahájena systematická **přeměna celé hospodářské a sociální struktury** Československa. Přikročilo se k **likvidaci soukromého sektoru**. Dokončilo se znárodnění všech podniků a firem nad 50 zaměstnanců, následovala masová likvidace soukromého řemesla, obchodu a živnosti. Stát se stal monopolním pánem celé ekonomiky, která byla řízena z jednoho centra podle ústředních plánů (od roku 1949 byla zahájena "éra pětiletok", celkem jich bylo v letech komunistické vlády osm). Současně se přikročilo k rozsáhlé **přestavbě průmyslu**.

Československo jako strojírenská velmoc se mělo stát zbrojnicí sovětského bloku; tím došlo k zabrzdění rozvoje spotřebního průmyslu a služeb. Jednostranná orientace na Sovětský svaz a jeho satelity vedla k tomu, že dosud relativně vyspělé československé hospodářství tak dostalo za partnery průmyslově zaostalé, převážně agrární země.

V oblasti **zemědělství** se přikročilo od roku 1949 ke **kolektivizaci**, kdy se po vzoru sovětských kolchozů vytvářela (pověštinou násilně) jednotná zemědělská družstva (JZD).

Určité zlepšení hospodářské situace v Československu koncem 50. let vedlo vládní komunistickou garnituru k sebeuspokojení a k vydávání přání za skutečnost. Do světa se začalo hlásat, že v Československu zvítězil socialismus a společnost směřuje ke komunismu. V atmosféře opojení z "úspěchů při budování socialismu" došlo v roce 1960 k vyhlášení Československa socialistickým státem (ČSSR). Šlo však o pouhé politické a propagandistické heslo. Zemi dál trápily hospodářské problémy.

Počátek 60. let byl spjat s uvolněním totalitního režimu za současné krize v ekonomice. Začala se připravovat ekonomická reforma. **Politické "oteplení"** bylo nejvíce patrné v kultuře.

Ve velkých městech (zejména v Praze a v Brně) začala vznikat "divadla malých forem", která nastavila kritické zrcadlo současnosti; přední místo mezi nimi zaujaly pražské scény Semafor, Rokoko, Na zábradlí a brněnské divadélko Večerní Brno. Písň J. Suchého a J. Šlitra dosahovaly stejné popularity jako za první republiky písň Voskovce, Wericha a Ježka. Ve světě se stávaly známými filmy M. Formana, V. Jasného, J. Menzla nebo V. Chytilové. Světoznámou se také stala pantomima L. Frejky v Divadle Na zábradlí. Objevily se nové časopisy - Mladý svět, Student, Host do domu. Začaly vycházet překlady západních autorů. Obnovily se zahraniční styky umělců, ale také vědců a odborníků se západními institucemi. Více občanů mohlo cestovat na Západ.

Všechny tyto skutečnosti nacházely zvláště velkou podporu u mladých lidí. Mladí si hledali **vlastní životní styl**. Místo budovatelských písní a častušek chtěli mladí poslouchat big beat, oblékat se podle světové módy a cestovat po světě.

V Československu se začala vytvářet zvláštní situace. Na jedné straně sílilo hnutí volající po reformách a změnách ve společnosti, na druhé straně však ti, co vládli, s obavami sledovali, jak postupně ztrácejí moc a postavení. Přitom docházelo k uvolňování sešněrovaného života ve společnosti. Došlo ke zmírnění cenzury, lidé otevřeněji hovořili o problémech, které byly po dlouhá léta zamlčovány. Na stránkách novin, v rozhlase i v televizi se vedly diskuse o nedávné době. I v samotné KSČ sílily hlasy proti vedení strany. Těmto **reformistům** nešlo o návrat demokratického systému v Československu, ale jen o vylepšení socialismu.

Uvolnil se prostor pro **"pražské jaro"**. V lednu 1968 byl odvolán z vedení KSČ představitel křídla konzervativců, prezident Antonín Novotný, a na jeho místo se dostal zastánce reformy **Alexander Dubček**.

Zastánci reformy začali hlásat heslo o vytvoření **"socialismu s lidskou tvář"**. Mluvílo se o obrodném procesu. Veřejně se vystupovalo s požadavky zvýšit mzdy, umožnit větší náboženskou svobodu, zrušit cenzuru, obnovit politické strany a spolky.

Představy o obrodě se lišily. Jedni chtěli totalitní režim jen mírně reformovat, jiní volali po zásadních změnách včetně odstranění monopolu KSČ a zavedení pluralitního politického systému. Život ve společnosti se nebyvale oživil. Lidé byli nadšení z rychle probíhajících změn. Byla zrušena cenzura, společenské organizace začaly vystupovat samostatně. Mládež

si sama začala vytvářet různé svazy a organizace. Došlo k obnově Junáka a Skauta. Jednotnou tělovýchovnou organizaci nahrazovaly samostatné svazy. Obnovila se činnost Sokola a Orla. Došlo k pokusu o obnovení samostatné sociálně demokratické strany (ta byla po únoru 1948 násilně sloučena s KSČ).

Probíhající změny v Československu vyděsily komunistické vedení v SSSR a v dalších socialistických zemích. Komunističtí vůdcové se rozhodli za každou cenu zastavit československé reformní hnutí. V noci z 20. na **21. srpna 1968** vpadla vojska pěti států vojenského komunistického bloku Varšavské smlouvy (SSSR, NDR, Polsko, Maďarsko a Bulharsko) do Československa, které se tak stalo obětí zločinné agrese; naše země byla obsazena bez vůle a bez vědomí jejich ústavních činitelů. Okupace Československa byla ze strany Moskvy označována jako "bratrská a internacionální pomoc".

Okupační vojska se setkala s všeobecnou nenávistí a odporem občanů Československa. Okamžitě se objevily protisovětské nápisy na ulicích a na zdech domů, tiskly se letáky, různá prohlášení, probíhaly schůze, přijímaly se rezoluce proti okupaci. Zklamání, vzdor nebo rezignace obyvatel provázely návrat k předreformním poměrům, k totalitě. Vůli pokračovat v polednové politice se zvláště projevovала u mladé generace. Nervózní atmosféra dospěla až k zoufalým demonstracím sebeupálením; jako první se upálil v lednu 1969 u kašny Národního muzea v Praze vysokoškolský student Jan Palach. Následovaly další oběti.

Na nátlak Moskvy došlo ke změně ve vedení KSČ. V dubnu 1969 rezignoval na vedoucí funkci A. Dubček a jeho místo zaujal *Gustáv Husák*; ten se také později stal prezidentem republiky (1975-1989). Nastal proces tzv. **normalizace**.

Oficiální linií politiky KSČ se stalo obnovení totalitních forem vlády. Začala "očista" všech řídicích orgánů a institucí od stoupců obrodného procesu. Byla obnovena cenzura a desetitisíce občanů byly zbaveny svých míst v zaměstnání; zvláště citelně byla zasažena inteligence. Každodenní život občanů poznamenala přetvářka. Společnost se ocitla v naprosté izolaci vůči okolnímu (západnímu) světu. Společnost byla zahlcována velkolepými oslavami "slavných výročí". Lidé však ztráceli zájem o "věci veřejné", stahovali se do soukromí a hledali únik v konzumním způsobu života; zhruba 700-800 tisíc osob však emigrovalo. Společnost se ocitla v schizofrenním postavení.

Vedle těchto metod vlády, včetně policejních zásahů vůči všem opozičním postojům, používal komunistický režim i libivých prostředků, které vedly k částečnému zvyšování životní úrovně.

Nezvyšovaly se ceny základních potravin a paliv, došlo k zavedení mateřských příspěvků a ke zvýšení rodinných přídatků. Novomanželům byly poskytovány půjčky. Pronikavě se zvýšila bytová výstavba panelových domů. Nebývale vzrostla výstavba rekreačních chat a chalup. K propagaci komunistického režimu se používalo i dalších praktik: spartakiád, úspěchů vrcholových sportovců, letu prvního československého kosmonauta do vesmíru apod. Vizitkou Husákovy programy tzv. **reálného socialismu** se stávaly velké stavby (jaderné elektrárny a přehrady, metro v Praze, dálnice D1 atd.).

Převážná část společnosti se smiřovala s daným stavem. Jen nevelká skupina intelektuálů (bývalých komunistů-reformátorů, nekomunistů, zástupců křesťanských hnutí) a později také část mládeže přicházela s kritikou nedodržování lidských práv v Československu. Sjednotili se na dokumentu, který vyhlásili 1. ledna 1977 jako **Chartu 77**.

Prvními mluvčími Charty 77 se stali politik J. Hájek, dramatik V. Havel a filozof J. Patočka. Proti signatářům Charty zahájil režim tvrdou perzekuci, vrcholící uvězněním mnohých z nich. Postupně vznikaly další protikomunistické organizace a hnutí.

Od druhé poloviny 70. let se ještě více prohluboval základní problém československé *ekonomiky* - její nízká efektivnost (nevhodná struktura průmyslu, byrokraticko-centralistický model řízení, nízká úroveň zahraničního obchodu apod.). Politické a státní vedení nebylo s to si s těmito narůstajícími problémy poradit. Československo bylo často přirovnáváno k parníku Titanic - v luxusní třídě se tancovalo, ale přitom samotná loď "šla ke dnu". Nastala **totální krize komunistického režimu**. V Československu se schylovalo k zásadní změně.

Od léta 1989 docházelo (zejména v Praze) k demonstracím proti komunistickému režimu. Proti jejich účastníkům zasahovaly speciálně vycvičené oddíly policie s vodními děly. Projevům "občanské neposlušnosti" napomáhaly změny v celém komunistickém bloku, započaté "perestrojkou" v SSSR. Společensko-politické změny v Polsku, Maďarsku a NDR urychlily rozklad totalitní moci u nás. Přišel **17. listopad 1989**.

Policejní zásah na Národní třídě v Praze proti demonstrujícím studentům (u příležitosti 50. výročí uzavření českých vysokých škol nacisty v roce 1939) byl posledním podnětem k rozhodnému a spontánnímu vystoupení veřejnosti proti komunistickému režimu. Události se od toho dne odvíjely závratnou rychlostí.

Následovaly stávky studentů a divadelních umělců, vytvoření Občanského fóra, mohutné demonstrace občanů po celé republice. Vlna protestních akcí přerostla ve **státní převrat** (dobově označovaný pro svůj pokojný průběh jako "**sametová revoluce**"). Celý komunistický systém se postupně zhroutil. Byla ustavena nová vláda (tzv. národní porozumění), na prezidentskou funkci abdikoval G. Husák a na Pražský hrad usedl *Václav Havel* (1989-1992).

Uvolnila se cesta pro **zásadní změny v politickém i hospodářském systému** Československa. Probíhala rekonstrukce vrcholných státních orgánů, byla zrušena StB, byl přijat zákon o rehabilitaci pronásledovaných osob po únoru 1948, došlo ke zrušení Národní fronty a byl přijat restituční zákon, na jehož základě se vracel soukromý majetek zabavený v letech komunistické vlády. Současně s tím probíhala **transformace ekonomiky**, jejíž podstatou byl přechod od centrálně plánovaného hospodářství k tržní ekonomice. Došlo k částečné liberalizaci cen. Státní majetek přecházel do soukromých rukou. Vedle poctivých podnikatelů se však začali prosazovat podvodníci. Formou kupónových knížek začal proces **privatizace** státního majetku.

Výrazným způsobem se změnil systém politického stranictví; došlo k nebývalému nárůstu politických stran. Po více jak čtyřech desetiletích se konaly v červnu 1990 opět **svobodné volby**. S velkou úlevou sledovala veřejnost odsun sovětských vojsk z Československa (červen 1991). Lidé mohli volně cestovat, na trh začalo pronikat zboží ze Západu. Zahraniční politika se vymanila ze závislosti na Sovětském svazu. Lidé očekávali rychlé vplynutí do "sjednocující se Evropy"; stále silněji znělo heslo: *Chceme do Evropy!* Představy plné euforie se však nenaplnily tak rychle, jak si mnozí přáli. To přinášelo u části veřejnosti trpké zklamání.

Od začátku roku 1990 nastal boj o název státu; Slovinci odmítali vrátit se k původnímu názvu Československá republika. Nakonec byl přijat název Česká a Slovenská Federativní republika (**ČSFR**). Současně došlo ke změně státního znaku. Do popředí se stále více dostávala otázka uspořádání **vztahů Čechů a Slováků**. Na Slovensku se volalo po nezávislosti země. Zhruba po dvou letech neúspěšných jednáních se nakonec dospělo ke společnému rozhodnutí představitelů obou národních vlád: k 31. prosinci 1992 přestane existovat společný stát Čechů a Slováků. Od 1. ledna 1993 se objevily na mapě Evropy dva nové samostatné státy - Česká republika (ČR) a Slovenská republika (SR).

Uskutečnilo se rozdělení československé měny, a tak v České republice začala platit Koruna česká (Kč). K počátečním aktům nového státu patřila i volba prvního českého prezidenta; stal se jím V. Havel (1993-2003). V březnu 1999 vstoupila ČR do NATO a v květnu 2004 se stala členem Evropské unie (EU). To již stál od března 2003 v čele České republiky jako její prezident Václav Klaus.

Po listopadu 1989 se **mnoho změnilo**. Česká republika se stala svobodnou a demokratickou zemí. Podstatně se zlepšilo životní prostředí. Většině občanů se zvýšila životní úroveň. Lidé mohou vyznávat jakékoliv náboženství, libovolně studovat, svobodně mluvit i psát. Založilo se tisíce prosperujících firem. Se svými sousedy v zahraničí máme dobré vztahy. Zmizel ostnatý drát na hranicích, zmizely bony a s nimi se vytratili i veksláci, zmizely fronty na běžné zboží, zmizela cenzura. Lidé mohli volně cestovat do zahraničí.

Současně však narůstaly **problémy a potíže**, které stále více trápily společnost. Docházelo k rozsáhlému rozkrádání a "tunelování" státního majetku. Ekonomika nebyla tak úspěšná, jak slibovaly polistopadové vlády. Rostla zadluženost České republiky. Životní úroveň některých skupin obyvatelstva, zejména důchodců a rodin s dětmi, začala stagnovat. Postupně rostla inflace a nezaměstnanost (na konci roku 2004 činila asi 10% praceschopných obyvatel). Zpomalila se bytová výstavba a současně vzrostly náklady na bydlení. Neutěšeně se rozbuřela korupce a daňové úniky. Růst kriminality (zejména majetkové) vzrostl na trojnásobek (oproti roku 1989). Problémů neubývalo. Českou společnost na počátku 21. století vedle možností svobodného života v demokratickém rámci provází bohužel vážné ekonomické, politické i morální problémy.

CHRONOLOGICKÁ TABULKA

- 1635 - ztráta Horní a Dolní Lužice
1648 - uzavření vestfálského míru, *konec třicetileté války*
1670 - smrt J. A. Komenského
1678-1696 - čarodějnické procesy na Šumpersku
1680 - nevolnické povstání v Čechách
- epidemie moru na jižní Moravě
17.-pol. 18. stol. - období *baroka* v českých zemích
1740-1780 - vláda Marie Terezie (tereziánské reformy)
- počátek *osvícenství* v českých zemích
40. léta 18. stol. - slezské války, ztráta Slezska
1774 - zavedení *povinné* šestileté *školní docházky* (Felbigerův zákon)
1775 - protirobotní povstání v Čechách, robotní patent
1780-1790 - vláda Josefa II. (josefínské reformy)
80. léta 18. stol. - počátek *českého národního obrození*
1781 - *toleranční patent, zrušení nevolnictví*
1789 - Velká francouzská revoluce
1790 - Česká expedice
1799-1815 - *napoleonské války*
počátek 19. století - *klasicismus, empír*
1804 - vyhlášení Rakouského císařství
1805 - bitva "tří císařů" u Slavkova
1806 - zánik Svaté říše římské národa německého
1814-1815 - Vídeňský kongres, Svatá aliance, počátek *metternichovského absolutismu*
20. léta 19. století - počátek *průmyslové revoluce* v českých zemích, *biedermeir*
1831 - Matice česká
1834 - poprvé zpívána píseň *Kde domov můj*
1836 - poslední korunovace českého krále (Ferdinanda V.) v Praze
1840 - v Praze uspořádán první český bál (polka)
1848 - "*jaro národů*", Slovanský sjezd, svatodušní bouře v Praze
- zrušení poddanství (roboty)
- počátek *liberalismu* v hospodářství a *občanské společnosti*
1848-1916 - vláda Františka Josefa I.
50. léta - *Bachův neoabsolutismus*
1867 - vznik *Rakousko-Uherska*, prosincová ústava
1869 - osmiletá povinná školní docházka
1868-1871 - tábory lidu
1882 - rozdělení pražské Karlo-Ferdinandovy univerzity na českou a německou část
- příchod T. G. Masaryka na českou univerzitu
1907 - zavedení všeobecného, rovného a přímého volebního práva (jen pro muže)
1914-1918 - *první světová válka*
1916 - Česká (Československá) národní rada v Paříži
1917 - bitva u Zborova, legie
1918 - Tříkrálová deklaráce, generální stávká, Washingtonská deklaráce, vyhlášení *československé samostatnosti, Martinská deklaráce, vznik ČSR (první republiky)*
1918-1935 - T. G. Masaryk prezidentem

1935-1938 (1940-1948) - E. Beneš prezidentem
 1920 - ústava ČSR
 1929 - počátek *světové hospodářské krize* (v ČSR - jaro 1930)
 1938 - vnitropolitická krize, *mnichovská konference*, vznik tzv. *druhé republiky*
 1939 - vyhlášení samostatnosti Slovenska, *Protektorát Čechy a Morava*, počátek nacistické okupace, uzavření českých vysokých škol
 1939-1945 - *druhá světová válka*
 1940 - ustavení prozatímního státního zřízení ČSR v zahraničí
 1942 - atentát na R. Heydricha - *heydrichiáda* (Lidice a Ležáky)
 1944 - Slovenské národní povstání, počátek osvobození Československa
 1945 - dokončení *osvobození Československa*, konec druhé světové války
 - znárodnovací dekrety, tzv. divoký odsun Němců
 1946 - parlamentní volby
 1948 - *únorová vládní krize*, *nastolení komunistické totalitní moci*
 - zákon o jednotné škole, Ústava 9. května
 - K. Gottwald prezidentem (1948-1953)
 1949 - zahájení první pětiletky, počátek kolektivizace zemědělství
 1960 - vyhlášení ČSSR
 1968 - "*pražské jaro*", *okupace Československa*
 1969 - počátek tzv. *normalizace*
 1977 - Charta 77
 1989 - *listopadová revoluce*, *pád komunistické totalitní moci*
 - V. Havel prezidentem (1989-1992, 1993-2003)
 1990 - vyhlášení ČSFR
 1993 - rozpad Československa, *vznik České republiky* (ČR)
 1999 - vstup ČR do NATO
 2004 - ČR členem Evropské unie

Seznam použité literatury

Augusta, P.- Honzák, F.: Československo 1918-1938, Praha 1992.
 Augusta, P.- Honzák, F.: Československo 1938-1945, Praha 1995.
 Čapka, F.: Dějepis 8 (od r. 1648 do r. 1918), Praha 2003.
 Čapka, F.: Dějepis 9 (od roku 1918 do současnosti), Praha 2004.
 Čapka, F.: Dějiny českých zemí 1800-1918, Brno 2003.
 Čapka, F.: Dějiny zemí Koruny české v datech, Praha 1999.
 Čapka, F.- Klíma, B.: Nástin českých dějin, Brno 2001.
 Efmertová, M. C.: České země 1848-1918, Praha 1995.
 Lněničková, J.: České země v době baroka, Praha 1994.
 Lněničková, J.: České země v době obrození, Praha 1995.
 Lněničková, J.: České země v době osvícenství, Praha 1995.
 Lněničková, J.: České země v době předbřeznové 1792-1848, Praha 1999.
 Vaculík, J.- Čapka, F.: Nástin českých dějin 20. století, Brno 1999.

